

Ермухаметова С.Р., Коваленко Е.Ю.

РИМ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҒЫ

Оқу құралы

РИМСКОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Учебное пособие

**Алматы
2005**

ББК 67.412.2
Е 69

Ермухаметова Сауле Раимовна – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*
заң факультетінің азаматтық және кәсіпкерлік құқық кафедрасының
аға оқытушысы

Коваленко Екатерина Юрьевна – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ*
заң факультетінің азаматтық және кәсіпкерлік құқық кафедрасының
доценті з.ғ.к.

Рецензенттер: заң ғылымының докторы профессор **Бектұрғанов Ә.Е.**
заң ғылымының кандидаты, доцент **Амирханова И.В.**

Ермухаметова С.Р., Коваленко Е.Ю.

Е 69 Рим жеке құқығы бойынша оқу құралы – Алматы: «Нұр-пресс» 2005. –
162 бет.

ISBN 9965-620-62-8

Рим жеке құқығы әлемдік құқықтық жүйенің дамуына үлкен үлес қосты, Рим құқығы басқа құқық жүйелерінің қалыптасуына негіз болды және бүгінгі күнге дейін өзінің маңызын сақтаған. Оқу құралында рим жеке құқығының негізгі институттары мен түсініктері берілген.

Берілген материал рим жеке құқығының негізгі қайнар көздерінің мазмұнын және институттарын меңгеруге, қажетті латын терминологиясын білуге, казустарды шешу тәжірибесін жинақтауға мүмкіндік береді. Бұл оқулық бойынша алған материал азаматтық құқық, отбасы құқығы, халықаралық жеке құқық, кәсіпкерлік құқық, контракт құқығы, азаматтық іс жүргізу және т.б. пәндерді меңгеру кезінде көмегін береді.

Оқу құралы жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне және халықаралық құқық сұрақтары қызықтыратын көпшілікке арналған.

Римское частное право имеет огромное значение для развития мировой системы права, так как именно римское право послужило фундаментом для формирования других правовых систем, и сохранило свое влияние и в наши дни. В учебном пособии излагаются основные понятия и институты римского частного права.

Изложенный материал позволит освоить основное содержание источников и институтов римского частного права, овладеть необходимым минимумом латинской терминологии, приобрести практические навыки решения казусов, что поможет при изучении таких отраслевых юридических дисциплин как: гражданское право, семейное право, международное частное право, предпринимательское право, контрактное право, гражданский процесс и многих других.

Учебное пособие предназначено для студентов и преподавателей высших учебных заведений, а также для тех, кто интересуется вопросами международного права.

ББК 67.412.2

Е 1207010000
00(05)-05

ISBN 9965-620-62-8

© Ермухаметова С.Р., Коваленко Е.Ю., 2005.

© Нұр-пресс, 2005.

*«Рим құқығы әр білімді заңгерге
таныс болуы қажет»*

И.Б. Новицкий

АЛҒЫСӨЗ

Рим жеке құқығы құқықтың әлемдік жүйесінің дамуында үлкен маңызға ие, себебі рим құқығы басқа құқық жүйелерінің дамуын қалыптастыруға негіз болды және бүгінгі күнге дейін маңызын жойған жоқ. Көптеген құқықтық институттар рим құқығының классикалық кезеңінде өңделген күйінде әлі күнге сол қалпында сақталуда, атап айтқанда заттық құқықтар туралы ілім, міндеттеме туралы ілім т.б.

Рим жеке құқығы Қазақстан Республикасының құқығының дамуына нақты әсер етеді. Қазіргі кезде, яғни Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің қалыптасу кезеңінде, кезінде рим жеке құқығының нормаларымен реттелген жеке меншік институты, шарттар ерекше орын алуда.

И.Б. Новицкий рим жеке құқығының ерекше белгісі құқықтың қолданылымдығы, құрылымының айқындылығы, нақтылығы, сонымен қатар заңи қорытындылардың билік етуші таптардың мүдделерімен толық сәйкестігі деп атап өтті.

Ұсынылып отырған оқу құралы кейінен оқытылатын азаматтық құқық, азаматтық іс жүргізу, отбасы құқығы және басқа да күрделі пәндерді оқу кезінде негізді қалыптастыру үшін рим жеке құқығының негізгі институттарымен танысу, рим жеке құқығының қайнар көздері: заңдар, император конституциялары, магистр эдиктілері және басқа да қайнар көздермен танысу, түсініктер мен категориялар, анықтамаларды түсіну үшін өңделген.

Оқу құралы рим жеке құқығының негізгі институттарынан туындайтын құқықтық қатынастардың кешенін айқындайтын дәрістердің қысқа курсынан, сұрақтардан, тестардан, қажетті латын терминологиясынан және ұсынылатын әдебиеттер тізімінен тұрады.

1-дәріс. РИМ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ ТҮСІНІГІ, ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ

1. Рим жеке құқығының жүйесі.
2. Рим жеке құқығының қайнар көздері.
3. Рим жеке құқығының түсінігі.

Рим құқығы- ерте Римнің құлиеленуші құқығының жүйесі. Рим жеке құқығының пәні антикалық Римнің толық емес көлемдегі құқығы, яғни жеке құқық шеңберіндегі құқығы.

Біз рим жеке құқығы туралы айтамыз, сондықтан Римде жеке құқық деп нені түсінді соны анықтап алуымыз қажет. Ерте кездің өзінде Римде екі құқық саласы- жария құқық және жеке құқық- *ius publicum* и *ius privatum* болды. Тит Ливии (I ғ. б.э.), қалыптасқан терминологияға сүйене отырып, XII кесте заңдарын жеке және жария құқықтың қайнар көзі деп атады.

Ғасырдан ғасырға өткен жария және жеке құқықтың классикалық айырмашылығын Ульпиан былай деп көрсеткен:

Publicum Ius est quod ad statum rei romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem (D- 1.1.1.2.). – Жария құқық рим мемлекетінің жағдайына қатысты құқық; жеке құқық- жекелеген адамдардың пайдасына қатысты құқық. Осы берілген анықтамаға сәйкес, нормалардың мазмұнын бөлу негізін қалайтын құқықтар мүддені қорғауына байланысты ажыратылады. Сондықтан жария құқық дегеніміз мемлекеттің мүддесін қорғайтын және мемлекеттің және оның органдарының құқықтық жағдайын анықтайтын нормалар. (*ius* термині негізгі мағынасы “құқық”, “уәкілеттілік” бола отырып, “құқық нормасы” дегенді де білдіреді және қолданылады.). Ал, жеке құқық жекелеген тұлғалардың құқықтық жағдайын білдіретін құқық жүйесі.

Рим жеке құқығы мүліктік және басқа да қатынастарды реттейтін өңделген нормалар жүйесін құрады.

Қоғамның барлық даму тарихынан рим жеке құқығы секілді заңи, техникалық және заңи нысаны жоғары деңгейдегі басқа құқық жүйесін кездестірмейміз.

Рим жеке құқығының жүйесі. Рим жеке құқығының жүйесі- рим жеке құқығының құқықтық нормаларының топтастырылуының анықталған тәртібі.

Теорияда құқықтық нормалардың топтастырылуының екі жүйесін атап көрсетеді: пандектілік және институциялық.

Пандектілік жүйе төрт негізгі арнайы бөлімдерді қамтиды:

- Заттық құқық
- Міндеттемелік құқық
- Отбасы құқығы
- Мұрагерлік құқық

Институциялық жүйеде жалпы бөлім болмайды, ал негізгі бөлім мынадай бөлімдерге бөлінеді:

- Құқық субъектілері
- Заттық құқық
- Міндеттемелік құқық
- Мұрагерлік құқық.

Рим жеке құқығын топтастырудың негізі жария және жеке құқыққа бөлінуіне байланысты. Ерте рим жеке құқығы квинит тайпаларының атымен квиниттік деп аталды. Бұл жүйе кейіннен цивильдік құқық деп аталды және ол қатаң ұлттық сипатқа ие болды. Тар мағынадағы цивильдік құқық деп, заңдармен бекітілген жеке құқықтың тар ұлттық жүйесі танылды. Цивильдік құқықпен қатар преторлық құқық жүйесі қалыптасты. Құлиеленушілер таптардың- жер иеленушілер мен өңдеушілердің өсуі таптық қайшылықтардың өсуіне әкеліп соқты. Рим емес азаматтардың арасындағы қатынастарды құқықтық реттеу қажеттілігі туды. Бұл арнайы лауазым иесі- претордың арнайы актіні қабылдауы арқылы жүзеге асырылды. Осы актілердің жиынтығы преторлық құқықты құрады.

Цивильдік құқық тек рим азаматтарына қолданылды. Кейіннен шаруашылық қатынастардың өркендеуіне байланысты басқа рим емес азаматтармен пайда болған қатынастарды құқықтық реттеу халық құқығы арқылы жүзеге асырылды және аталған құқық рим емес басқа барлық азаматтардың құқықтарын қорғады.

Бұл құқық жүйесі әртүрлі ұлттың өкілдері қатысқан халықаралық тауар айналымының қағидаларынан және жалпы нормалардан қалыптасты. Халық құқығының мазмұны әмбебап құқықтық жүйесінің - рим классикалық құқығының пайда болуына негіз болды. Бұл жүйенің тауар өндірісінің және тауар айналымының дамуына қосқан үлесі зор.

Рим жеке құқығы өзінің дамуында классикалыққа дейінгі кезеңнен, классикалық кезеңге және кейіннен абсолюттік монархия кезеңінен өтті. Бірінші кезеңде рим құқығы патриархальдық қоғамдық

қатынастарды реттеуге қызмет етті. Классикалық кезеңде рим жеке құқығы тауар – ақша қатынастарын реттеуге қызмет етті. Абсолюттік монархия кезеңінде жеке құқық нормаларын кодификациялау және жүйелеу жүргізілді.

Рим жеке құқығының қайнар көздері. Рим жеке құқығының қайнар көздері дегеніміз- рим жеке құқығының нормаларын бекіту және көрсету тәсілдері. Рим жеке құқығының қайнар көздеріне әдет ғұрып, заң, магистр эдиктісі, рим заңгерлерінің қызметі, Юстиниан Кодификациясы жатады.

Әдет-ғұрып- мемлекетпен санкциялау және бірнеше рет қолдану нәтижесінде римде қалыптасқан мінез-құлық ережелерінің жазылмаған жиынтығы.

Римнің дамуы, құқықтық өмірдің дамуы кезінде әдет-ғұрып цивилиздік және квириттік құқықтың ескірген нормаларын жою қызметін атқарды және *desuetudo* деп аталды. Бұрынғы әдет-ғұрыппен қатар сот және сот тәжірибесі пайда болды. Бастапқы кезде әдет-ғұрып ата-бабалардың тәжірибесі және әдеттегі тәжірибеден тұрды.

Заңдар. Заңдар деп халық жиналыстарының шешімдері танылды. Заңның толық күші болу үшін үш органның қатысуы қажет болды- магистрат, халық жиналысы, сенат. Магистрат заңның жазбаша жобасын дайындауы қажет болды, ал халық жиналысы заң жобасын қабылдауға немесе одан бас тартуға құқылы болды. Магистрат ұсынған және халықпен қабылданған заң сенат тарапынан мақұлданыуы тиіс болды.

Заң формуласы үш құрамдас бөліктен тұрды: заң шығарушының аты және халық жиналысының түрі; санкция және нормативтік жазба. Нормативтік жазбада мінез-құлық ережелерінің мазмұны мен оның әрекет ету талаптарын көрсетті. Санкция- заңды бұзу салдары. Республика дәуірінде барлық заңдар тек халық жиналыстарымен қабылданды және «*legis*» деп аталды. Принципат дәуірінде заңдар сенатпен қабылдана бастады және сенатусконсульттар деп аталды. Абсолюттік монархия кезінде заңдар деп тек император бұйрықтары саналды және олар конституциялар деп аталды. Император конституциялары төрт нысанда танылды: эдиктілер – жалпы бұйрық; декреттер – сот істері бойынша шешім; рескриптілер – құқықты қолдануға және түсіндіруге байланысты жауаптар; мандаттар – басқару мен сот әділдігін жүзеге асыру үшін чиновниктерге берілген нұсқаулар. Эдиктілер мен мандаттар оны шығарған император қызметінің аяқталуымен күшін жойып отырды. Доминат кезінде мандаттар қолданыстан шықты.

Магистр эдиктілері. Магистр эдиктілері республикалық магистрдың лауазымға келуімен байланысты шығарылатын арнайы акт. Эдикт бағдарлама ретінде шығарылды және уәкілеттілігі біткенше әрекет етті. Эдиктілер: а) тұрақты; б) белгісіз мерзімге жасалған деп бөлінді. Тұрақты эдиктіде барлық уәкілеттілігі кезінде міндетті болатын ережелерді қамтыды. Ал, екінші түрі белгілі бір тұлғаға қатысты немесе казустық жағдайға қатысты болды.

Заңгерлердің қызметі. Юриспруденциямен айналысу лауазымды қызметтердің бірі болды. Рим заңгерлерінің қызметінің бірнеше түрі болды. Біріншісі- *respondere* – кеңес беру, яғни жеке тұлғалардың сұрақтарына жауап; екіншісі – *scrivere* – жазбаша құжаттарды құрастыру және рәсімдеу; үшіншісі – *agere* – тараптардың процессуальдық әрекеттеріне басшылық. Заңгерлердің қызметі адамгершілік, адалдық қағидаларына, яғни табиғи құқық элементтеріне негізделді. 426 ж. арнайы заң қабылданды. Бұл заң бойынша тек бес заңгердің пікірі соттар үшін міндетті болды. Олар - Папиниан, Гай, Павел, Ульпиан, Модестин. Егер әртүрлі пікір болатын болса, Папинианның пікірі басымдылыққа ие болды.

Юстиниан Кодификациясы.

Нормативтік материалдың көлемінің әртүрлі және кең болуына байланысты рим жеке құқығын кодификациялау қажет болды. Заң шығару саясаты бұрынғы ескерткіштерді және соңғы қабылданған заңдарды кодификациялау міндетін қойды.

Бірінші кодификация император Феодосии тұсында б.э. бесінші ғасырында болды. Нәтижесінде Феодоси кодексі пайда болды және ол 16 кітаптан тұрды. Б.э. VI ғ. бірінші жартысында император Юстиниан тұсында жаңа кодификация жасалды. Нәтижесінде Юстиниан Ережесі пайда болды және ол кодекс, новелла, дигеста, институциядан тұрды. Кодекс император конституцияларын біріктірді. Новелла ол да император конституциясы. Дигесталар – заңгерлердің шығармаларының жиынтығы. Институция – рим жеке құқығы бойынша оқулықтар.

Негізгі терминдер:

Ius – құқық, уәкілеттілік, құқық нормасы
Ius publicum – жария құқық
Ius privatum – жеке құқық

Ius civile – цивильдік құқық
Ius gentium – халық құқығы
Ius naturale – табиғи құқық
Mores maiorum – ата-баба дәстүрі
Consuetudo – әдет-ғұрып құқығы
Lex - заң
Responsa prudentium – білгірлер жауабы
Senatusconsulta – құқықтың қайнар көзі күшіне ие сенат қаулысы
Edicta magistratuum – магистр эдиктісі
Constitutiones principum – магистрат конституциясы
Edicta – жалпы міндетті император конституциясы
Decreta – төменгі сот инстанциясының шешіміне жауап түрінде берілетін император конституциясы
Rescripta – жеке казустарға жауап ретінде берілетін император конституциялары
Mandata – чиновниктерге берілетін нұсқау

Сұрақтар мен казустар:

1. Жария құқық және жеке құқық қандай қатынастарды реттеді?
2. Ius praetorium, honoagium, ius gentium қашан және қалай пайда болды?
3. Неге Марциан преторлық құқықты цивильдік құқықтың “тірі дауысы” деп атады?
4. Трибониан комиссиясы кодификация процесінде қандай қағиданы басшылыққа алды?
5. Сіз Юстинианның кодификация “сот әділдігінің сарайы” деген тезисімен келісесіз бе?
6. Сіз Цельздің: “Заңды білу- оның сөзінен ұстау, бірақ оны күші мәні бойынша түсіну” дегенімен келісесіз бе?
7. Перегриндар арасында болған дауға цивильдік претор араласа алатын ба?

Дайындалуға арналған тестер:

1. Заңмен бірдей сенаттың арнайы анықтамалары қалай аталады?
  - Сенатусконсулт
  - Эдикт
  - Рескрипт
  - Мандат
  - Шешім.
2. Jus gentium термині нені білдіреді?
  - Жалпыхалықтық құқық
  - Цивильдік құқық
  - Табиғи құқық
  - Преторлық құқық
  - Қаны бойынша ауысатын құқық.
3. Юстиниан кодификациясының бір бөлігін құрайтын құрылымды жинақ пен ережелер қалай аталады?
  - Дигеста
  - Кодекс
  - Новелла
  - Институция
  - Заң

2-дәріс. РИМ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҒЫНЫҢ СУБЪЕКТИЛЕРІ

1. Тұлға түсінігі.
2. Рим азаматтары, латындар және перегриндардың құқықтық жағдайы.
3. Құлдардың құқықтық жағдайы.
4. Заңды тұлғалар.

Тұлға терминімен құқықтың субъектісі анықталады. Тұлға болып рим қоғамында жекелеген адамдар мен заңды тұлғалар саналған. Жеке тұлғалар-азаматтар, ал жеке тұлғалардың қауымдастығы және жеке тұлғаларға тәуелді емес мекемелер-заңды тұлғалар. Тұлға бұл құқықтарға ие адам. Құқықтарға ие болу қабілеттілігі құқыққабілеттілік деп аталған. Құқыққабілеттілік адам туған кезден бастап пайда болады да өлген кезде тоқтатылады. Бірақ бұл ережеден ауытқитын жағдайлар да болған. Мысалы, егер анасының жатырында жатқан бала мұрагерлік субъектісі болған жағдайда немесе баланың пайда-сына қатысты сұрақтар туындаған жағдайда.

Ерте Римде толық құқыққабілеттілік үш элементтен тұрған:

- Еріктілік жағдайы - status libertatis, яғни ерікті болу, құл болмау.
- Азаматтық жағдайы - status civitatis, рим азаматтарының қатарында болу.
- Отбасылық жағдайы – status familiae, яғни отбасы басшысының билігінде болмау.

Жеке құқықтық қатынастарда құқыққабілеттілік екі элементтен тұрады: 1) jus cōnibii – рим некесіне тұру құқығы; 2) jus commercii – мүліктік қатынастардың субъектісі болу құқығы. Еріктілік жағдайы тұлғаларды еріктілер және құлдар деп бөлді. Ал, азаматтық жағдайы рим азаматтары және басқа ерікті азаматтар деп бөлді. Отбасылық жағдайы бойынша отбасы басшысы және оған бағыныштылар деп бөлінді.

Тұлға үшін тек құқыққабілеттілік мәнді болды, бірақ ол өзінің мәнін жоғалтар еді, егер де сыртқа шықпаса. Бұл сыртқа шығару әрекетқабілеттілік арқылы түсіндіріледі.

Әрекетқабілеттілік- бұл тұлғаның өз әрекеттерімен өзіне құқықтар мен міндеттерді туғызу қабілеттілігі.

Рим құқығы тек ерікті азаматтардың құқыққабілеттілігін таныды. Бірақ кез келген ерікті азаматты құқыққабілетті деп танымайтын. Ерте кезде толық құқыққабілеттілік тек рим азаматтарында танылды.

Рим азаматтығын алудың негізгі тәсілі- баланың дүниеге келуі болды. Рим некесінде дүниеге келген бала әкесінің жағдайын қабылдады. Ал, некеде тұрмаған әйелден дүниеге келген бала шешесінің жағдайын қабылдады.

Сонымен қатар рим азаматтығы құлдықтан босату арқылы, бала асырап алу арқылы, жекелеген тұлғаларға, қауымға, провинцияларға ерекше акт арқылы рим азаматтығын беру арқылы алынатын. Құқыққабилеттілік жария құқық аясында мыналарды қамтыды: тұрақты әскерде қызмет ету құқығы, халық жиналыстарына қатысу және сайлау құқығы; магистрде лауазым алу. Өзінің құқықтық жағдайына байланысты рим азаматтары ерікті туылғандар және рим азаматымен құлдықтан босатылғандар деп бөлінді.

Тұлғаның құқықтық жағдайының шектелуінің ерекше жағдайы арынан айырылу болды. Арынан айырылу жағдайы қылмыс үшін сотталған жағдайда; некеге қатысты құқықтық нормаларды бұзған жағдайда; ұят істермен айналысқан жағдайда орын алды. Рим азаматтығы еркіндігін жоғалтумен байланысты жойылып отырды.

Латындар деп Лациум тұрғындарын және олардың ұрпақтарын атады. Олардың жария құқықтары рим халық жиналыстарына қатысу және дауыс беру еді. Олардың мүліктік дауларын рим соттары қарады. Латындар *jus cōpībī* және *jus cōmmercīi* құқығына ие болды. Латындардың құқықтық жағдайы дүниеге келумен, мемлекеттік өкіметтің актісімен латын азаматтығын беру арқылы анықталады. Рим азаматтарының ерікті түрде латын азаматтығына көшуі жер алу мақсатында, латын азаматының құлдықтан босатуы арқылы жүзеге асырылды. Латындардың рим легиондарында қызмет ету құқығы болды. Латындар рим азаматтығын арнайы актілер арқылы ала алатын.

Гаидың институцияларында, егер латын бұрынырақ өлсе, жастағы баласының рим азаматы екенін анасы да қорғай алатын деп көрсеткен. Кейіннен Троян латындарға, егер ол Римде диірменді үш жыл бойы ұстаса және күн сайын 100 мер нан шығарса, квириттік құқықты беру керек деп қаулы қабылдады.

Перегриндар –рим колонияларының тұрғындары, сонымен қатар Ерте Римнің аумағындағы шет мемлекеттердің тұлғалары. Бастапқы кезде перегриндардың мүлде құқықтары болған жоқ, бірақ сауда айналымының дамуына байланысты преторлық құқықпен қорғалды. 212 жылы б.э. император Каракалла оларға рим азаматтығын сыйға береді. Осы жылдан бастап рим азаматтары мен перегриндардың құқыққабилеттіліктері бірдей болды.

Құлдардың құқықтық жағдайы құқықтың объектісі ретінде танылды. Құлдық күн-анадан туу, қамауда болу, құлдыққа сату немесе өлім жазасына кесу немесе кен орындарына жұмысқа жіберуге жазаланса орнады.

Құлдық құлды бостандыққа жіберумен тоқтатылды. Уақыт өте келе құлдың мәртебесі жақсара бастады. Империя кезеңінде құлдар құлиеленушінің мүлкінің бір бөлігін басқару және пайдалану құқықтарын ала бастады, яғни кейбір мүліктік құқықтарға ие болды. Қабілетті құл өзіне мүлік жинау және сол мүлік арқылы қожайынынан еркіндігін алуға мүмкіндігі болды.

Егер құл, тек преторлық құқыққа тиесілі қожайыннан латын еркіндігін алса, онда ол квинтиттік құқыққа сол қожайынның ерігін (еркін) қажет етеді. Немесе, құл квинтиттік және преторлық құқыққа тиесілі қожайыннан латын еркіндігін алса, сол еркіндікке жіберген қожайынының азаматтығын ала алатын, яғни латын болатын және квинтит құқығына ие бола алатын. (Гаи Институциясы).

Принципат кезінен бастап құлдықтан босатудың басқа да жағдайлары болды. Мысалы, қожайынын өлтірген адамды тапқан құл құлдықтан босатылатын, 20 жыл ерікті адам секілді жүрген құл құлдықтан босатылатын. Бірақ *lex Aelia Sentia* заңдарды құлдарды босатудың келесідей талаптарын орнатты:

- 30 жасқа толмаған құлды босату немесе 20 жасқа толмаған қожайын құлды босататын болса ерекше комиссияның алдын ала тексеруі қажет болды;

- таңбаланған құлдар босатылғаннан кейін перегриндар қатарына жататын.

Егер де құлды босатудың салдарынан несие берушіге немесе патронға зиян болатын болса, құлдықтан босатудың еш мәні жоқ деп саналатын. Себебі Элия Сенция заңы еркіндікті жоққа шығаратын. Жиырмаға толмаған қожайын құлды еркіндікке жібере алатын, егер бостандыққа жіберу сот арқылы болатын болса және бостандыққа жіберудің заңды негізі кеңес алдында дәлелденген болса. Құлды бостандыққа жіберудің заңды негізі болып табылатын, мысалы, кім әкесін немесе шешесін не тәрбиелеушісін бостандыққа жіберсе, немесе бірге туған туысын жіберсе.

Когнициондық процесстің енгізілуімен қатар құлдар әдеттегі сотқа талап беру құқығының болмауына байланысты чиновниктерге өтініш жасай алатын.

Рим құқығы бойынша құқықтың субъектісі ретінде жеке тұлғамен қатар заңды тұлға да өмір сүрді, бірақ рим құқығы заңды тұлға ұғымын анықтаған жоқ. Бірақ, 12 кесте заңдарында әртүрлі діни және кәсіби сипаттағы корпорациялар туралы айтылған. Рим құқығы заңды тұлғалардың үш түрін таныды:

- жеке корпорациялар;
- муниципиилар;
- қазына.

Корпорациялар діни және кәсіби қағида бойынша құрылды. Бастапқыда корпорацияларды құрудың толық еркіндігі берілді. Монархияға көшуге байланысты корпорациялар өкіметте сенімсіздік туғызуына байланысты таратылды. Бұдан кейін оларды құру үшін арнайы рұқсатты қажет ететін заң шығарылды. Олар діни және кәсіби қағида бойынша құрылды. Корпорацияның мүлкі корпорацияның өзіне тиесілі болды. Тек корпорация өз қызметін тоқтатқан жағдайда, оның мүлкі корпорацияда қалған мүшелерінің арасында бөлінетін.

Муниципиилар кең көлемдегі құқықабілеттілікке ие болды. Муниципиилар өсиеттік бас тарту арқылы мүлікке ие бола алатын.

Заңды тұлғалардың ішінде қазыналар ерекше мәртебе ие болды. Бастапқы кезден мемлекеттік қазына императордың мүлкі есебінде саналды және жеке құқық нормаларымен реттелді.

Негізгі терминдер:

- Persona – құқық субъектісі
- Caput - құқықабілеттілік
- Status libertatis –еріктілік жағдайы
- Status civitatis – азаматтық жағдайы
- Status familiae – отбасылық жағдайы
- Ius conubii – рим некесіне тұру құқығы
- Ius commercii – мүліктік қатынастардың субъектісі болу құқығы
- Cives romani – рим азаматы
- Lstini - латындар
- Peregrini - пегрегиндар
- Servi - құл
- Colonus – бөтен жерді жалдаушылар

Сұрақтар мен казустар:

1. Жеке құқықтық қатынастарда рим азаматтары толық құқыққаби-летті болуы үшін қандай элементтер болуы қажет?
2. Рим азаматтары мен латындарға қарағанда peregrini-дің құқықтық жағдайы қандай?
3. Жеке тұлғаның мәртебесінде пекулиидің пайда болуымен бай-ланысты қандай өзгерістер болды?
4. Егер де патрон еркіндікке жіберілген тұлғаға алименттен бас тартса немесе оған қарсы іс қозғаса қандай салдар туындайды?
5. Эпидемия кезінде жерлеу ұжымы өздерінің жеке қаражаттарын жұмсай отырып, банкирден көмек сұрайды, бірақ мерзімінде алынған қарызды қайтара алмады. Банкир жекелеген ұжым мүшелерінің мүлкінен өндіріп алу туралы талап ете ала ма?
6. Ер жеткен ұлдары әкесінен мүлік олардың ортақ меншігі бо-лып табылады деген негізбен, отбасының мүлкін бөлу туралы талап етті. Әкесі балалар әкесінің билігінде болады және олар құқықтың субъектісі емес объектісі, олардың құқықтық жағдайы тек әкесімен анықталады деген негізбен мүлікті бөлуден бас тартты. Шындығында осылай ма еді?
7. Ерікті әйел құлмен некеге тұрды. Бұл үшін қожайыны оны күнге айналдырды. Қожайынның әрекеті құқыққа сай ма?
8. Өзінің қожайынының учаскесінде жұмыс жасай отырып, құл көршісінің учаскесінде орналасқан өсімдіктің өсуіне кері әсер еткен тыңайтқышты қолданды. Наразылық білдірген көршісі құлдың қожайынынан материалдық зиянды өтеу туралы талап етті. Құлдың қожайынының зиянды өтеуге байланысты басқа мүмкіндіктері бар ма?
9. Неге құлдың әйелмен байланысы неке деп саналмады?
10. Римнің азаматы және отбасы басшысы болып табылатын тұлға-ның баласы жатырға бітеді. Үш айдан кейін ол тұтқынға түседі де азаматтығын жоғалтады. Бұл баланың құқықтық жағдайына әсер ете ме? Бала рим азаматтығын ала алады ма?
11. Рим азаматы өзінің құлын құлдықтан босатады. Құлдықтан босаған құлдың арманы магистр болу болды. Ол осы арманына рим жеке құқы бойынша жете ала ма?
12. Рим азаматы өз еркімен бөтен елде 30 жыл тұрды да, кейіннен өз Отанына оралуды шешті. Оның рим азаматтығы сақтала ма?
13. Күңнен туған бала ерікті деп санала ма, егер де баланың жа-тырда біту кезінде баланың шешесі ерікті болған болса?

Дайындалуға арналған тестер:

1. Құқыққа білеттілік қай кезден бастап пайда болады?
  - Адамның туған кезінен
  - Кәмелеттік жасқа толуымен
  - Арнайы актінің қабылдануымен
  - Халық жиналыстарына қатысу құқығының пайда болу кезінен
  - Егер jus commercii болса.
2. Пекулии деген нені білдіреді?
  - Қожайынның құлға басқаруға берген мүлкі.
  - Латындарың құқықтық жағдайы.
  - Құлдық.
  - Заңды тұлға.
  - Заңды тұлғаның мүлкі.
3. Корпарацияға қажетті құқықтық элемент не болып табылады?
  - Мүліктің, қассаның және сенімді тұлғаның болуы.
  - Әрекетқа білеттіліктің болуы.
  - Корпарацияның кемінде екі мүшесінің болуы.
  - Корпарация мүшелері тек рим азаматтары
  - Сотта талапкер және жауапкер болу.

3-дәріс. РИМ ОТБАСЫ ҚҰҚЫҒЫ

1. Агнаттық және когнаттық отбасының түсінігі.
2. Рим құқығы бойынша неке.
3. Жұбайлардың мүлктік қатынастары.

Туыстық – белгілі бір құқықтық салдарларды байланыстыратын адамдар арасындағы қандық байланыс. Рим құқығы туыстықтың екі түрін ажыратты-агнаттық және когнаттық. Басқа халықтардың отбасынан рим отбасының айырмашылығы агнаттық туыстықтың юридикалық маңызды болуында. Агнаттық туыстық бір отбасына тиесілі барлық тұлғаларды қамтыды, яғни агнаттық туыстық билік пен бағыныштылыққа негізделген. Сондықтан туыстар деп отбасы басшысының билігіндегілер саналды. Соған орай отбасы мүшелері отбасы басшысы және оған бағыныштылар деп бөлінді. Отбасы басшысы барлық отбасы мүшелеріне толық билігін жүргізіп отырды. Ол сонымен қатар отбасының мүлкіне ие болды және өз қалауынша билік етті. Отбасы басшысының билігі тек қайтыс болған жағдайда немесе өзінің еркі арқылы тоқтатылатын. Агнаттық туыстық ер адамнан тарады. Кейіннен отбасы басшысының билігі шексіз болған жоқ және отбасы мүшелерінің еркіндігіне алып келді. Осыған байланысты агнаттық туыстық уақыт өте келе когнаттық туыстықпен ығыстырылды. Когнаттық туыстық дегеніміз қандық туыстық. Когнаттық туыстықта дәреже мен туыстық тармақтары ажыратылды. Туыстық тармақтары ата-бабасынан тарайтын немесе ата-бабаға дейін тарайтын туыстық болуы мүмкін. Туыстықты сонымен қатар бір атадан тарайтын болса қандас, аналары бір болса – жатырлас туыстар деп бөлетін. Жанама туыстық ортақ ата-бабалардан тарайтын туыстарды біріктірді. Туыстық дәрежесі екі туыстың арасындағы туыстық санымен анықталды. Туыстықпен қатар жекжаттық та болды. Жекжаттық жұбайлар арасындағы және басқа жұбайдың арасындағы туыстар арасында пайда болатын.

Неке-әйел мен ер адамның арасындағы одақ. Бұл одақ өмірінің ортақтығы, адамдық құқықтар мен діни құқықтардың бірігуі. Неке: ынтымақтастық, физикалық жетілу, келісім, некелесушілердің неке одағын құруға талпынуымен сипатталады. Некеге тұрудың құқықтық алғышарты некеге тұрушыларда *ius conubii*-дің болуы болып табылады. Бұл термин рим некесіне тұру құқығы дегенді білдірді.

Рим құқығы некенің екі түрін ажыратты. Бұл некелер әр түрлі

нысанда құрылды және некедегі тұлғалардың мүліктік жағдайы, мүліктік емес жағдайы және анасымен балаларының арасындағы құқықтық қатынастың әр түрлілігімен ажыратылды. Некенің алғашқы түрі – *cum manu*. Рим некенің көне нысандарының бірі – *cum manu* әйеліне күйеуінің билігін бекітті. Некеге тұрғаннан бастап әйел *persona aliena juris*- бөтен құқықтың иесі деп саналды. *Cum manu* некесінде әйелдің мүлікке қатысты ешқандай құқықтары болған жоқ. Некенің бірден бір белгісі жұбайлық ортақтастықтың үздіксіз ұзақ мерзімге жалғасуы болды. Бұл мерзім үзілуі мүмкін, егер әйелі үш түн өз үйінде түнемеген жағдайда. Сондықтан ерінің еркі тек жұбайлық билікке емес некеге бағытталды. Некенің екінші түрі – *sine manu*. Бұл некеде ерінің әйеліне билігі туындамады және бастапқы кезде әйел мен ер адамның арасында юридикалық байланыс болған жоқ. Әйелі некеге тұрғанға дейінгі отбасылық жағдайын сақтап қалды. *Sine manu* некесі жай келісім негізінде жасалды- қалыңдықты күйеудің үйіне әкелу юридикалық қорытынды акті ретінде болды. *Sine manu* некесі ерлі-зайыптылардың біреуінің бір жақты өтініші бойынша бұзылды және некені бұзудың негізін көрсету қажет те емес еді. Бірақ некені бұзу еркіндігінің жағымсыз салдарлары болды. Бұл көбінесе мұрагерлікке қатысты болды. Август некені бұзудың еріктілік жағдайының некенің тұрақсыздығына әкеліп соғуына байланысты отбасы құқығына маңызды өзгерістер енгізді. Заң жұбайлық адалдық болмауына байланысты қылмыстық жауапкершілікті бекітті.

Sine manu некесінен, римде орын алған конкубинатты да ажырата білуіміз қажет. Конкубинат- заңмен рұқсат етілген ер адам мен әйел адамның тұрақты бірге тұруы, яғни заңсыз неке.

Рим құқығы некеге тұрудың мынадай талаптарын бекітті:

- Некеге тұрушылардың келісімі;
- Неке жасына жету, ерлер үшін- 14 жас, әйелдер үшін –12 жас;
- Некеге тұрушылар басқа тоқтатылмаған некеде тұрмаулары керек;
- Некеге тұрушылардың арасында туыстық қатынас болмауы керек.

Егер де туыстар некеге тұратын болса, ол қылмыс деп саналды. Аға мен қарындас арасындағы некеге тұруға тиым салынатын, егер тіпті ата-аналарының біреуі ғана ортақ болғанның өзінде.

Некеге тұрудың үш тәсілі болды:

- 1) абыздар мен 10 куәгердің қатысуымен болатын діни салт бойынша құрбандық беру арқылы жасалатын неке;

2) құнды заттарды сатып алуға байланысты бекітілген ережелер бойынша күйеуінің болашақ әйелін, әйелінің әкесінен сатып алуы;

3) ешқандай тәсілді қолданбай ақ- жасала беретін *sine manu* некесі.

Ал, жұбайлардың арасындағы мүлктік қатынас олардың арасындағы некеге байланысты анықталатын. Некенің *cum manu* түрі бойынша әйелі күйеуіне тәуелді болды. Оның барлық мүлкі күйеуінің меншігіне өтіп отырды және күйеуі ешқандай шектеусіз мүлікке билік ету құқығын жүргізе алатын. Әйелінің мүлкі неке ажыраған жағдайдың өзінде де қайтарылмайтын.

Некенің *sine manu* түрінде олардың арасында теңдік сақталды, бірақ бұл некеде де күйеуінің басшылығы да орын алатын. Мысалы, *sine manu* некесінде әйелі күйеуінің жағдайын ала алатын, күйеуі қай жерде тұрса сол жерде тұруы керек болды. Жұбайлардың мүлкі әрқайсысының мүлкі болып саналды. Сондықтан мүлкті жай басқарудың өзіне әйелінің келісімі қажет болатын. Некеге дейінгі және некеге тұрғаннан кейін әйелінің тапқан мүлкі әйелінікі деп саналды. Жұбайлардың мүлктік кепілінің бірі- жасау болатын. Жасау қалыңдық тарапынан және некеге дейінгі сый ретінде күйеуі беретін мүлік. Жасау бұл мүлік. Қалыңдыққа *paterfamilias* немес үшінші тұлға тарапынан берілетін жасау күйеуіне отбасы шығындарын азайту үшін берілетін мүлік ретінде саналатын. Күйеуінің немес оның *paterfamilias*-ы беретін сый некеге тұрғанға дейін берілетін.

Негізгі терминдер:

Paterfamilias – үй қожайыны

Patria potestas – үй қожайынының билігі

Agnati – үй қожайынының билігіне бағыныштылық арқылы анықталатын туыстық байланыс

Cognati – қандас туыстар

Cum manu – күйеуінің әйеліне билігін бекітетін заңды некенің алғашқы түрі

Sine manu – әйелі мен күйеуі бір- біріне тәуелді емес заңды некенің екінші түрі

Adulterium – жұбайлық адалдықты бұзу

Sponsalia – атастыру, некелесу

Inaequale coniugium – толық емес неке, яғни тараптардың біреуі заңды некеде тұрмауы (конкубина)

Dos – отбасы шығындарын жеңілдету үшін күйеуіне берілетін жасау
Legimitatio - заңдандыру
Arrogatio – бала асырап алушы мен асырап алынушы арасында
халық жиналысында жасалатын бала асырап алу түрі
Adoptio – 3 рет манципациялау жолымен жасалатын бала асырап
алу түрі
Cura - қорғаншылық
Tutela – қамқоршылық

Сұрақтар мен казустар:

- 1) sine manu және cum manu некелерінің айырмашылығы неде?
- 2) Жұбайлардың мүліктік жағдайы қалай анықталады?
- 3) Римдіктер familia, paterfamilias, status familiae терминдерін қалай түсінді?
- 4) Жекжаттар, бала боп асырып алынушылар мен бала асырып алушылар арасында некеге тұруға бола ма?
- 5) Есі дұрыс емес адаммен некеге тұруға бола ма?
- 6) Классикалық дәуірден кейін бала асырап алу институтына қандай өзгерістер енгізілді?
- 7) Жас қыз күйеуі өлгеннен кейін 12 ай өткенге дейін жаңа некеге тұрғысы келді. Қаралы жылды сақтамау некенің жарамсыздығына әкеліп соға ма? Қайтыс болған жұбайының мүлкіне қандай жағдайда мұрагер бола алмайды?
- 8) cum manu некесінде тұратын қалыңдықтың жасауы отбасының көп бөлігін құрады. Күйеуі әйелін опасыздық жасады деп сезіктеніп некені бұзу туралы талап етті. Мүлік қалай бөлінеді?
- 9) Заңды некеде тұратын әйелі мінезі сәйкес келмеді деп некені бұзу туралы талабын білдірді. Күйеуі онымен келіспейді? Әйелі күйеуінің келісімінсіз некені бұза ала ма?
- 10) Бір рим отбасында отбасы басшысы болып табылатын әкелері қайтыс болады. Әйелі балаларына билік ету құқығын өзіне ала алады ма?
- 11) Заңды некеде тұратын баласы жоқ рим азаматында конкубинан баласы болды. Конкубина оған баланы дүниеге келтіреді. Рим азаматы конкубинамен некеге тұра ала ма?
- 12) Рим азаматының қызы күйеуге шығады да, күйеуінің әкесінің билігінде болады. Кейін ол дүниеге сәби әкеледі. Кейін ол өзінің әкесі

өлгеннен кейін балаға қайтыс болған шеше жағынан тарайтын ата-сының жағдайын бере ала ма?

13) Отбасы баланы асырап алады. Отбасы басшысы өлгеннен кейін әйелі өзіне және балаға қайтыс болған күйеуінің мүлкін алу туралы талап ете ала ма?

Дайындалуға арналған тестер:

1) Конкубинат түсінігі-

- Заңмен рұқсат етілген әйел мен ер адамның тұрақты бірге тұруы
- Әйелі тарапынан берілетін жасау
- Некеге дейін күйеуі тарапынан берілетін сый
- Некеге тұру нысаны
- Туыстық

2) Жекжаттық-бұл

- екі жұбайдың туыстары арасындағы қатынас
- Агнаттық туыстық
- Когнаттық туыстық
- Асырап алу
- Неке нысаны.

3) Некеге тұру талаптарын атаңыз

- Неке жасына жету, келісім.
- Некелік бірге тұру
- Рим азаматы болу
- Қалыңдықтың манципациясы
- Ерікті дүниеге келу.

4-дәріс. ҚҰҚЫҚТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ

1. Рим құқығы бойынша азаматтық процесс
2. Талаптың түсінігі және түрлері.
3. Бұзылған құқықты қорғаудың преторлық құралы.

Ерте кезде бұзылған құқықты қорғау тәсілі өзін-өзі қорғау болды. Яғни, үшінші тұлғалардың кедергілерін өзінің қорғау құралдары арқылы қорғау. Рим мемлекетінің дамуымен, таптардың арасында теңдіктің болмауына байланысты дауды шешетін арнайы орган-сот пайда болды. Тарихи даму нәтижесінде сот өндірісі пайда болды және оның ең алғашқы нысаны легисакциондық сот өндірісі болды. Ол жеке талаптар бойынша пайда болған дауларды қарады. Өзінің атауын және шығуын қатаң құқық талаптарынан алды. Легисакциондық терминінің өзі- заң сөздерімен бірдей, байланысты болу дегенді білдіреді. Легисакциондық процесс талаптарын сақтау деген, талапкердің наразылығы заңға сәйкес болуы керек, талап ұқсастық элементтерін қамтымайды және заңмен қарастырылған салдарлар туралы сөз болуы қажет деп түсіндіріледі. Азаматтық процесстің негізгі белгілерінің бірі тараптардың сот процессіне міндетті қатысуы, жауапкердің сот процессіне қатысуын талапкердің қамтамасыз етуі. Процесс екі сатыдан тұрды: *ius* және *iudicium*. Бірінші сатыда тараптар белгіленген күні императордың алдына келеді және өздерімен бірге даулы мәселенің пәнін құрайтын затты әкелуге тиісті болды. Бұдан кейін даулы затқа күрес нысанындағы процесс басталады. Алдымен талапкер ерекше таяқшаны заттың үстіне қояды да, әдетте бекітілген формула мен сөздерді айтады. Кімде- кім сөздер мен фразаларды айтудан жаңылысатын болса, сол жеңілген болып есептеледі. Егерде тараптардың екеуі де қателеспейтін болса, ақшалай кепіл салатын. Кейіннен сот істі қарағаннан кейін жеңілген тараптың кепілі қазынаға аударылады да, жеңген тарап өзінің ақшалай кепілін қайтарып алатын.

Осымен бірінші саты аяқталатын, претор істі мәні бойынша қарау үшін судьяны тағайындайтын.

Екінші саты претормен тағайындалған судьяның істі қарауы және шешім шығаруымен аяқталатын. Сот шешімі тез арада күшіне енетін және шағымдалуға жатпайтын.

Сауда айналымының дамуы, жаңа қатынастар нысанының пайда болуы, сот процессінің жеңілдетілген және өзгертілген нысанын қажет

етті. Легисакциондық процесстің орнына формулярлық процесс келді. Формулярлық процесс те екі сатыдан тұрды. Бірінші сатыда талапкер өзінің талабын білдірді. Претор талапкердің талабын және жауапкердің қарсылығын тыңдағаннан кейін жазбаша формула құрастырды және оны сотқа жолдады. Екінші саты тараптардың дәлелдемелерін ұсынумен басталды. Процесс ауызша болды және дәлелдемелер еркін бағаланды. Судья претордың формулада берген қортынысымен байланысты болды және ол қолдау тапқан жағдайда талапты қанағаттандыруы тиіс болды. Формула келесі бөліктерден тұрды: кіріспе, яғни судьяны тағайындау; интенция- талапкердің талабының мазмұны, интенцияның мазмұны талаптың түрін айқындады; кондемпнация – судьяға процессуальдық шешімнің варианттары. Формулада сонымен қатар қосымша бөліктер болуы мүмкін: Бұл эксцепция және прескрипция. Эксцепция – жауапкердің наразылығы. Бұл жауапкердің сұрауы бойынша бірінші сатыда ұсынылады және интенциядан кейін орналасады. Келесі қосымша бөлік прескрипция. Әдетте прескрипция интенцияның алдында орналасады және ол кейбір жағдайларды анықтаған кезде дау пәнін шектейтін қарама-қайшы жағдайды білдіреді.

Республикалық кезеңнің аяғында кейбір магистраттар сот юрисдикциясы жоқ дауларды әкімшілік өндірісте қарады. Мұндай тәртіп басқа сот процесстерін бірте-бірте ығыстырып шығарды. Бұл процесс экстраординарлық процесс деп аталды және ол бір сатыдан ғана тұрды, сонымен қатар бастан аяқ бір тұлғамен қаралды. Қабылданған шешімге шағымдануға болатын.

Соттың сот өндірісі талап негізінде жүргізілетін. Талап дегеніміз-тұлғаның өзіне тиесілі талаптарды сот тәртібімен жүзеге асыру құралы (Д.44.7.51.). Талаптың негізгі түрлері: заттық және жеке, қатаң құқық талаптары, ұқсастық бойынша талаптар, фикциясы бар талаптар, кондикциялар т.б.

Жеке талап болып саналады, егер қарама- қарсы тарап қандай да болмасын затты беруге міндетті болса, немесе қандай бір әрекетті жасауға не ұсынуға міндетті болса. Заттық талап, егерде біз физикалық зат біздікі деп санасак, немесе біз қандай да бір құқыққа ие екендігіміз туралы дау тудырсақ. Мысалы, пайдалану құқығы, өту, малды айдап өту, су жүргізу немесе құрылыс салу құқығымыз туралы көршімізбен даулассақ. Заттық талап орын алады, егер біз зат біздікі деп дау туғызған болсақ. Мысалы пайдалану құқығы, мал айдап өту құқығы, су жүргізу құқығы, немесе көршімізден белгілі бір биіктік-

тен аспайтындай құрылыс салу т.б. Заттық талап қандай болмасын бір тұлғаның заттық құқықтарын қорғайтын талап. Заттық талаптарды виндикациялық деп те атайды.

Талаптарды қарау барысында судья шарттың әріптерімен байланысты қарайтын. Ұқсастық бойынша талаптар құқық нормасын қолдануға мүмкіндік берді, тіпті белгілі жағдайға қатысы болмаған кездің өзінде. Фикциясы бар талап қолданылды, егер претор заңда көрсетілмеген қатынастарды қорғау қажет деп санаған жағдайда. Мұндай жағдайда претор судьяға кейбір жоқ жағдайларды бар деп есептеу жөнінде жазба жазатын. Ал, кондикция жалпы талаптар, кешенді құқықтарды қалпына келтіруге байланысты абстрактілі талаптар. Мысалы, затты қайтару және ол үшін айып төлеу. Сонымен қатар айып пұл төлеуге байланысты талаптар да қолданылды. Арбитрарлық талаптар бойынша судья өз қалауы бойынша залалдың мөлшерін анықтады. Персекуторлық – қандай да болмасын құндылықты қайтару туралы талап.

Талаптық қорғаудан басқа рим құқығында бұзылған құқықтарды қорғаудың басқа әдістері орын алды. Мұндай қорғау претордың билігіне берілді. Преторлық қорғаудың негізгі құралдары: интердикт, реституция, иеленуге енгізу. Интердикт – бұл претордың азаматтардың қандай да болмасын құқықтарын бұзатын әрекетті тез арада тоқтату туралы бұйрығы. Интердикт берілген тұлға тез арада сол бұйрықты орындауы міндетті болды. Интердиктіні орындамаған жағдайда претор санкция қолданатын, мысалы айып төлеу. Интердиктінің бірнеше түрлері болды. Олар: а) иеленуді қалпына келтіру туралы; б) затты беру туралы; в) күштеуге тиым салу туралы; г) иелену интердиктісі.

Реституция – бұрынғы қалпына қайта келтіру. Бұл тәсіл пайда болған дауға жалпы нормаларды қолдану заңды емес деп таныған жағдайда қолданылатын. Реституцияны қолдану үшін мына талаптар орындалуы қажет: залалдың болуы; реституция негізі; мезгілінде өтіну. Реституцияны қолдану мерзімі залал болған кезден бастап бір жыл.

Иеленуге енгізу преторлық құқық бойынша мұрагер деп танылған тұлғалардың құқықтарын қорғау үшін қолданылды.

Негізгі терминдер:

Iurisdictio – сот магистрларының әрбір жеке дауды шешу үшін сот процессін ұйымдастыру құқығы

In iure – магистрат алдындағы сот процессінің сатысы

Apud iudicem – судья алдындағы сот процессі сатысы
Actio - талап
Actiones in rem – заттық талап
Actiones in personam – жеке талап
Actiones rei persecutoriae – мүліктік құқықтарды қалпына келтіруге байланысты талаптар
Actiones poenales – айып төлету талаптары
Actio mixtae – айып және бұзылған мүліктік құқықтарды қалпына келтіруге байланысты аралас талаптар
Conditiones – белгілі ақша сомасын немесе нақты заттарды алуға байланысты талаптар
Actiones populares – қоғамдық мүдделерге қойылатын талаптар
Actio directa – бастапқы талап
Actio utilis – туынды талап
Actio ficticiae – фикциясы бар талап, яғни жоқ айғаққа сілтеме жасайтын талап
Actiones stricti iuris – қатаң құқық талаптары
Intentio – талапкердің талабы көрсетілетін формула бөлігі
Exceptio – жауапкердің қарсылығы көрсетілетін формула
Res iudicata – сот шешімі
Restitutio in integrum – бастапқы қалпына келтіру

Сұрақтар мен казустар:

1. Римнің азаматтық процессінің негізгі белгілері мен түрлерін атаңыз. Рим сот өндірісінің кемшіліктерін атаңыз.
2. Мына фразадағы интенция мен кондемпнацияны көрсетіңіз: «Судья, егер құл Стих квинтитік құқық бойынша Актавииге тиесілі екені түсінікті болса, Нектрды сотта, егер түсініксіз болса ақта».
3. Интердиктіні жоққа шығаруға бола ма?
4. Кім судья бола алатын? Римде қалай судья болатын? Судьялардың шығарған шешімдері үшін жауапкершілік қарастырылған ба?
3. Цицеронның сөздерінде сот әділдігі қалай көрсетілген?
4. В.В. өзінің ауласына А.А.-ға тиесілі жер учаскесіне үнемі көлеңке түсіп тұратындай қора салады. А.А.ң жарықты жақсы көретін өсімдіктері өте нашар өседі. А.А. талап бере ала ма, егер бере алса қандай талапты береді? Мұндай жағдайда талаптың пәні не болады?
5. Н.Н.-ң отарынан қой бөлініп шығып, Г.Г.-ң отарына қосылып

басқа қойлармен аралысып кетеді. Н.Н. қойды қайтару туралы қандай талап қоя алады?

6. Римнің азаматы ат сатып алады, бірақ біраз күн өткен соң аурудан ат өліп қалады. Ыза болған сатып алушы преторға талаппен жүгінеді. Бұл дұрыс па? Талаптың түрі мен негізін көрсетіңіз.

7. Басқа мемлекетте қызмет ететін римнің консулына өзінің құқықтарын Римнің сот өндірісінде қорғау қажет болды. Ол Римге қайта алмайтын. Ол не істеуі керек еді? Ол адвокаттың қызметін пайдалана ала ма?

8. Қатты желдің әсерінен үйдің төбесі көрші участокқа түсіп, үйді күзететін итті өлтірді. Төбенің иесіне талап қоюға бола ма, егер болса қандай талап қойылады? Келтірілген зиянның мөлшері қалай есептелінеді? Талап негізін көрсетіңіз. Интенция мен кондеминацияны көрсете отырып, талап формуласын құрастырыңыз?

9. Ешкім де біздің алдымызда міндетті болмаса, бірақ біз өзіміздікі деп негізсіз санайтын көзге көрінетін заттың иесі болса, оған қарсы қандай талап қойылатын?

10. А.А. В.В.-ң қақпасының қасына баспалдақ қойды да, үйіне кетіп қалды. Осы уақытта ит баспалдақты жанап өткен кезде, ол құлап В.В.-ң тауығын өлтірді. В.В. А.А.-ға интердикт қоя ала ма? Интердикт қандай құқықтық қорғау құралына жатады?

11. Мырза өзінің құлының біреуін именияның басқармасы етіп бекітеді. Өз міндеттерін орындай отырып құл әртүрлі шарттар жасайды. Жасалған шарттар бойынша борыштар мырзаға преторлық талап қоюға негіз бола ма?

Дайындалуға арналған тестер:

1. Рим құқығы бойынша азаматтық іс жүргізу сатылары қалай аталады?

2. ius и iudicium

- actio
- restitutio
- executio
- interdictum

3. Залады өтеу туралы талап қалай аталады?

- Айып төлету туралы
- Арбитрлық

- Персекиторлык
  - Заттык
  - Танымал
4. Преторлық формула неден басталатын?
- Судьяны тағайындаудан
  - Преторды тағайындаудан
  - Эксцепциядан
  - Кондемпнациядан
  - Прескрипциядан

5-дәріс. РИМ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ МЕНШІК ИНСТИТУТЫ

1. Меншік құқығының түсінігі
2. Меншік құқығының түрлері
3. Меншік құқығының пайда болу негіздері
4. Меншік құқығын қорғау
5. Меншік құқығының тоқтатылуы

Меншік құқығының түсінігі. Меншік құқығы барлық құқық жүйесіндегі орталық институттардың бірі. Меншік құқығы институты жеке құқықтың сипатын анықтайтын институт. Рим құқығы меншік құқығын затқа толық үстемдік деп анықтады. Заттық құқықтан туындайтын тұлғаның затқа үстемдігі әртүрлі деңгеймен және мазмұнмен сипатталады. Бұл үстемдік меншік құқығында толық көрсетіледі. Классикалық рим меншігі тұлғаның жерге және құлға үстемдігін көрсетті. Дей тұрғанмен, меншік құқығының түсінігін өңдеу жай жүргізілді.

Рим мемлекетінің құрылуымен мемлекетке тиесілі барлық жерлермен қатар республиканың ішкі тарихы да өзгерді. Мемлекет барлық азаматтарға жерді мұрагерлікпен пайдалану құқығын берді. Үздіксіз жаулап алу салдарынан және рим аумағының үлкеюімен қатар мемлекеттік жер қоры мемлекетке өз азаматтарына көптеген кеңістіктерді беру мүмкіндігіне ие болды.

Ерте құқықта меншік түсінігін беретін арнайы термин болған жоқ. Ерте кездегі *dominium* термині “билік ету” дегенді білдірді және бұл термин зат кімнің билігінде болса соған қатысты қолданыла берді. Меншік құқығының мазмұны меншік иесінде бір мезгілде:

- *ius utendi*-затты пайдалану
- *ius abutendi*-затқа билік ету
- *ius fruendi*- затты пайдалану нәтижесінде кіріс алу және затқа билік ету құқықтарының болуымен түсіндірілді.

Пайдалану құқығы затты өзінің материалдық және рухани қажеттілігі үшін пайдалану, соның ішінде өнім келтіретін зат, зат ретінде өзінің пайдалануы және басқа тұлғалар арқылы пайдасын алу ретінде түсіндірілді.

Билік ету құқығы үшінші тұлғалардың талабымен емес, өзінің қалауы бойынша билік ету мүмкіндігін білдірді, яғни заттың юриди-

калық тағдырын шешу құқығы. Иелену затты нақты іс жүзінде иелену арқылы түсіндіріледі. Осы үш құқығы болған кезде ғана меншік құқығы туралы айтуға болатын, қорыта айтқанда осы үш термин меншік құқығының мазмұнын білдіреді.

Меншік құқығы шексіз емес. Тіпті ерте рим заңдарының өзі меншік құқығына шектеулер қойды.

Заңды шектеулер 12 кесте заңдарымен бекітілген болатын. Олар:

- Меншік иесі өзінің учаскесіне бір күн сайын көршісінің учаскесінде өсіп тұрған ағаштан түскен өнімін жинау үшін көршісін жіберіп тұру;

- 15 футтан асатын бұтақ өскен жағдайда, егер меншік иесі оны кеспейтін болса, бұтақты кесіп, тіпті ағаштың өзін кесу, егер оны меншік иесі өзі жасамайтын болса;

- Өзінің учаскесінің үстінен жарты футтан асатын құрылыс салуға

- Меншік иесі белгілі бір сыйақыға өз учаскесінен өткізіп тұруға міндетті болды.

Меншік құқығының түрлері. Меншіктің үш түрі белгілі болды.

Олар:

- Квириттік меншік

- Преторлық меншік

- Перегриндік меншік

Квириттік меншік ерте Римдегі меншіктің ертеректегі түрі болып саналады. Квириттік меншік құқығының белгілері: квириттік меншіктің субъектісі болып тек рим азаматы саналатын; квириттік меншіктің объектісі тек манципациялық заттар; квириттік меншік құқығы тек манципация жолымен пайда болатын.¹ Шаруашылық өмірдің дамуына байланысты азаматтық айналымның тұрақтылығын қамтамасыз ету қажеттілігі туындады және рим емес азаматтардың құқықтарын қорғау қажет болды. Біртіндеп меншіктің жаңа түрі пайда болды және ол квириттік құқықпен танылмады және қорғалмады, бірақ претордың қорғауында болды. Претордың қорғауымен жүзеге

---

¹ Манципация процедурасы бойынша сатып алушы сатушының, бес куәгердің және таразышының қатысуымен таразы және қорғасынды сатып алынатын затқа тигізе отырып мына формуланы айтатын: « Мен нақтылаймын, бұл квириттік құқық бойынша маған тиесілі, себебі қорғасын мен таразының көмегі арқылы менімен сатып алынды». Бұдан кейін ол қорғасынды таразыда өлшеп, сатып алынған заттың бағасы ретінде сатушыға береді. Осы кезден бастап затқа меншік құқығы сатып алушыға өтеді.

асырылған меншіктің түрі преторлық меншік деп аталды. Преторлық меншік бойынша манципациялық заттар манципациялық емес жолмен иеліктен шығарылатын. Квириттік меншік бойынша мұндай мәмілелер жарамсыз деп танылып, виндикациялық талап берілетін және бұл азаматтық айналымның тұрақтылығына кері әсерін тигізетін. Кейін мұндай нысан шаруашылықтандырудың жаңа нысанына сәйкес келмеді. Сондықтан претор мұндай жағдайда жауапкердің құқықтарын қорғайтын, және мәміле орындалған болса, претор судьяға талапты қанағаттандырусыз қалдыру туралы жазба жазатын.

Перегриндік меншік преторлық меншікпен қатар дамыды және ерекше түрі ретінде қарастырылды. Себебі перегриндар ерекше мәртебе ие болды, нақтырақ айтқанда олар рим азаматтарына қарағанда құқықтары шектелген болатын. Меншік сонымен қатар ортақ болуы да мүмкін, егер екі немесе одан да көп тұлғаға тиесілі болатын болса. Ортақ меншік иелері ортақ пайдалану және иелену құқығына ие болды. Өнімдер де олардың үлестеріне қарай бөлінетін. Егер де затты пайдалану әдеттегі тәртіптен шығып кетсе, онда басқалардың келісімі қажет болатын. (Д.2.22.7.1).

Меншік құқығының пайда болу негіздері. Меншік құқығының пайда болу тәсілдері бастапқы және туынды тәсіл деп екіге бөлінетін. Бастапқы тәсіл дегеніміз затқа меншік құқығының алғаш пайда болуы. Мұндай тәсілдерге басып алу (окупация), иелену көнелілігі бойынша меншік құқығының пайда болуы, қойма, спецификация жататын.

Туынды тәсіл дегеніміз меншік құқығының бір тұлғадан екінші тұлғаға өтуі. Бұған: заттарды беру, өсиет бойынша бас тарту, бөтен біреудің меншігін пайдаланудан түскен кіріс, өнім және шарт негізінде меншік құқығының ауысуы жатады.

Оккупация дегеніміз ешкімге тиесілі емес затты өз меншігіне айналдыру. Басып алу иесіз заттарға қатысты қолданылады. Ешкімге тиесілі емес заттарға - иесіз заттар, жабайы аңдар, құстар, балықтар, табиғи емес заттар;

- бас тартқан заттар, сынған заттар, бүлінген заттар;

- бұрын рим азаматына тиесілі болмаған жаулап алу және соғыс кезінде алынған заттар жатады.

Жоғалтылған және жасырылған заттар екіге бөлінді: олжа және қойма деп. Бұл туралы толығырақ төменде мәлімет беріледі. Ешкімге тиесілі емес заттар – *res nullius* терминологиясымен, меншік иесі

бас тартқан заттар-res de re lictae; жаудың заттары-res hostiles терминологиясымен анықталды.

Иелену көнелілігі бойынша затты иелену. Иелену көнелілігі – бұл затты адал ұзақ уақыт бойы пайдалану нәтижесінде меншік құқығының пайда болуы. Иелену көнелілігі ерте цивильдік құқықтың өзінде танымал болған. Ол рим азаматтарына қатысты қолданылды және меншік құқығы қозғалатын заттарға бір жылдан кейін, қозғалмайтын заттарға екі жылдан кейін пайда болды. Юстинианның Кодификациясында бұл мерзімдер қозғалатын мүлік үшін үш жыл, қозғалмайтын мүлік үшін бір жыл болды. Иелену көнелілігі бойынша меншік құқығы пайда болу үшін мына алғышарттар орындалуы керек болды: а) иеленудің заңды негізі; б) адал иелену; в) иелену мерзімінің үздіксіз жүргізілуі. Иелену бір адаммен үздіксіз жүргілуі қажет болды.

Қойма. Қойма дегеніміз қандай да болмасын жерде бұрыннан жасырын жатқан, ашқаннан кейін иесін табу мүмкін болмайтын құндылық. Бөтен біреудің жерінен оқыста тауып алған қойма тауып алған адам мен жердің қожайынының ортақ меншігі болып саналды. Мақсатты іздеу нәтижесінде жердің қожайынының рұқсатынсыз және оны ескертпей тауып алынған қойма олжаға теңестірілді және оны беру құқықбұзушылық болып саналды. Қасиетті жерлерден тауып алынған қоймаға меншік құқығы пайда болмайтын.

Спецификация. Спецификация – бір немесе бірнеше заттардан жаңа зат дайындау. Ие болу құқығы материалдың меншік иесіне тиесілі болатын немесе өз еңбегімен затты өндеген адамға тиесілі болатын. Юстинианның құқығы бойынша спецификатор жаңа заттың иесі меншік иесі болып саналды, егер ол бөтен затқа өз затынның бір бөлігін қосу арқылы жаңа зат өндеп шығарса. Мұндай жағдайда ол материалдың құнын беруге тиісті болды.

Заттарды беру- традиция. Традиция- затқа меншік құқығын беру ниетімен затты беру. Традиция негізі шарт болды. Бастапқыда традиция иелікке алушылар рим емес азаматтар болып табылатын манципациялық емес заттарға қатысты қолданылды. Традиция көмегімен меншік құқығының ауысуы- негіз арқылы ауысатын. Бұл негіз тараптардың еркі болып табылды. Юстиниан Кодификациясында традиция меншік құқығын ауыстыру туралы заттық шартты жасаудың бірден-бір тәсілі болып саналды. Традиция бойынша затты тікелей беру және оның мақсаты болуы міндетті болды.

Заттарды біріктіру. Заттарды біріктіру бір затты екінші затқа қосу және оның бір құрамдас бөлігі болу. Заттарды біріктірген кезде әр түрлі меншік иесіне тиесілі заттар бірігеді. Қозғалатын заттар ұнтақталатын заттар және ұнтақталмайтын заттарды араластыру нәтижесінде бірігетін. Біріктірген заттардың қайсысы негізгі зат деген сұраққа заттың шаруашылық бекітілу маңыздылығына, құндылығына байланысты анықталды. Жаңадан пайда болған заттың меншік иесі біріктірілген заттың құнын төлеуге міндетті болды.

Бөтен затты пайдалану нәтижесінде алынған өнімдер, және кірістер. Өнімдер, өнімді берген заттан ажыратылған кезден бастап өз алдына дербес заттар болып саналады. Өнімдер өнімді алған тұлғаға тиесілі болды. Өнімдер деп өнім келтіретін заттардың шаруашылық маңызын жоғалтпай үнемі және тұрақты пайдалану нәтижесінде алынған заттың органикалық туындысы. Гай «өнімге сүт, жүн де саналады, сондықтан қозы немесе лақ өнімді алған тұлғаға тиесілі болып табылады» - деп жазады. Күннің баласы өнімге жатпайды, сондықтан меншік иесіне тиесілі. Яволен, кепілге салынатын затты ғана өнім деп санады.

Меншік құқығын қорғау. Меншік құқығын қорғау кез-келген құқықбұзушыға қарсы әрекет еткен заттық талаптармен жүзеге асырылды. Меншік құқығын қорғауға байланысты 70-тен астам талап болды. Негізгі талаптар виндикациялық және негаторлық болды.

Өзінің заңды иеленуін қайтару үшін меншік иесі арнайы виндикациялық талап қоюға құқылы болды.

Виндикациялық талап меншік иесінің еркінен тыс шыққан затын қайтарып алу туралы талабы, яғни бөтен біреудің заңсыз иеленуінен затты қайтарып алу туралы талап. Талапкер болып меншік иесі танылады, ал жауапкер дау туған кездегі затты иеленуші кез-келген тұлға. Меншік құқығын дәлелдеу талапкерге жүктелді, егер дәлелдей алмаса жауапкер оны құқықтық салдар туындататын айыптау құқығына ие болатын. Дәлелдеген жағдайда затқа меншік құқығы арнайы соттың бұйрығынсыз, бірақ сот шешімін орындау тәртібімен бұрынғы меншік иесіне өтетін. Егер де жауапкер талапкерге затты қайтармаса сот шешім шығарған кездегі заттың құны бойынша жауапкершілікке жүктелетін. Осы талаптың көмегімен Пампониийдің айтуы бойынша, тек жекелеген заттар ғана емес, атарларды да виндикациялауға болатын. Бұл жерде табын, үйір т.б. топ-тобымен жүретін малдарға қатысты да айтуға болады, яғни жекелеген мал емес тобы біздікі болса, виндикациялауға

болады. Сонымен қатар, егер кімде-кім бөтен біреудің тастарынан өз учаскесінде үй тұрғызса, ол үйді виндикациялай алады.

Талаптың басты мақсаты затты барлық өнімдерімен қалыпты жағдайда қайтару. Бірақ судья затты талапкерге қайтару кезінде жауапкер адал иеленуші болса, затты сақтауға кеткен шығындарды өтеу туралы міндетті жүктей алатын. Ал, адал емес иеленуші затты қайтара отырып, өнім мен кіріс құнын қайтаруға міндетті болды. Сонымен қатар адал емес иеленуші заттың жойылғаны үшін барлық жағдайда да жауап беретін.

Негаторлық талап. Меншік иесі затты жоғалтпаған кезде де, меншік құқығын қорғауды қажет етті. Бұл меншік иесіне затқа меншік құқықтарын жүзеге асыру кезінде басқа тұлғалардың кедергі келтіру кезінде орын алады. Бұл жағдайда меншік құқығын қорғау үшін негаторлық талап қолданылды. Негаторлық талап меншік еркіндігін бұзушыларға қарсы бағытталған талап. Негаторлық талаптың виндикалық талаптан айырмашылығы бұл талапты қояр кезде меншік иесі затынан айырылмайды, бірақ меншік құқықтарын жүзеге асыруға байланысты кедергілерді кездестіреді. Негаторлық талап бойынша жауапкер кез-келген тұлға болуы мүмкін. Талапкер өзінің меншік құқығын және оны жауапкердің бұзғандығын дәлелдеуі керек. Егер талап қанағаттандырылатын болса, талапкерге құқықты бұзумен байланысты барлық залалдар өтеледі.

Меншік құқығының тоқтатылуы. Затқа меншік құқығы тоқтатылды, егер меншік иесі өз еркімен заттан бас тартса, зат жойылса, зат иеліктен шығарылса, немесе меншік иесінен зат еріксіз алынса. Заттың жойылуы физикалық және юридикалық жойылу арқылы болуы мүмкін. Физикалық жойылу дегеніміз- заттың толық жойылуы немесе ол заттың сапасы жоғалтылған жағдайға келтірілген болса. Юридикалық жойылу дегеніміз затты азаматтық айналымнан алып тастау. Меншік құқығы тоқтатылады, егер зат иеліктен шығарылса, яғни жеке-құқықтық мәмілелер арқылы затты басқа біреудің меншігіне беру.

Негізгі терминдер:

Res corporals – көзге көрінетін (денелік) заттар

Res incorporales – көзге көрінбейтін заттар

Res soli – қозғалмайтын заттар

Res mobiles – қозғалатын заттар
Res mancipi – манципациялық заттар
Res nec mancipi – манципациялық емес заттар
Res quae ipso usu consumuntur – тұтынылатын заттар
Res quae usu minuuntur – тұтынылмайтын заттар
Genus – топтық белгілерімен анықталатын заттар
Species – жеке заттар
Accessorium – қосымша заттар
Bona – мүлік, меншік
Res in commercio -айналымдағы заттар
Res extra commercium – айналымнан алынып қалынған заттар
Possessio – иелену
Animus possidendi – иеленудің субъективтік элементтері
Corpus possessionis – иеленудің объективтік белгілері
Possessio iusta – адал иелену
Possessio iniusta – адал емес иелену
Apprehensio – жаулап алу
Traditio – иеленуді беру
Proprietas – меншік
Specificatio – басқа тұлғаға тиесілі бірнеше немесе бір заттан жаңа зат жасау, дайындау
Occupatio – өзінде қалдыру мақсатымен заттарды ұстап қалу немесе алып алу, жаулап алу
Thesaurus – қойма
Usucapio – иелену көнелілігі
Rei vindicatio – виндикациялық талап
Actio negatoria – негаторлық талап
Actio publiciana – публициандық талап
Servitus – сервитут
Servitutes praediorum – жер сервитуты
Servitutes personarum – жеке сервитут
Ususfructus – затты пайдалану және оның өнімін алу құқығы
Habitatio – бөтен біреудің үйінде өмір бақи тұру
Superficies – мұрагерлікпен берілетін және иеліктен шығарылатын бөтен біреудің жерінде ұзақ уақыт бойы пайдалануға құрылыс салу
Emphyteusis – ауылшаруашылық жер учаскесін мұрагерлікпен жалдау

Сұрақтар мен казустар:

1. Меншік құқығының пайда болуының бастапқы тәсілдерінің туынды тәсілдерден айырмашылығы неде?

2. Меншік иесінің негізгі құқықтары қандай?

3. Меншік құқығының, иеленудің және ұстаудың пайда болу және тоқтату тәсілдерін бекіте отырып, римдіктер сіздің ойыңызша нені басшылаққа алды- пайдалануды ма не болмаса басқа жағдайды ма?

4. Римдегі және қазіргі кездегі заттық құқықтық институттарға салыстыру кестесін жасаңыз. Қандай заттық-құқықтық қатынастар жүйесі жеке және жария мүдделерді қамтиды?

5. Н.Н. жасырын жатқан құндылықты білді де меншік иесінің келісімінсіз іздеу жұмыстарын жүргізеді. Мұны білген жердің меншік иесі қойма оның учаскесінде жасырылған, сондықтан қойманың меншік иесімін деген негізде құнды заттарды өзіне беруді талап етеді. Бұл казусты қалай шешуге болады? Қойманың меншік иесі кім?

2. Меншік иесі адал емес иеленушіден өзінің ұрланған атын қайтару туралы талап қояды. Талап қойылған күннен кейін бірнеше күн өткен соң ат адал емес иеленушінің кінәсіз жағдайда өліп қалады. Бұл іс жабылуға жата ма? Немесе адал емес иеленуші бұл жағдай үшін жауап бере ме?

3. А.А. ағаш отырғызады. 3 жылдан соң ол жақсы өнімдер бере бастайды да, көршісінің учаскесіне түседі. Көршісі оны пайдалана отырып, А.А.-ға территориясынан өнімді жинауға тиым салады. А.А. көршісіне талап қоя ала ма?

4. Өз бетінше басып алушы иеленушіні қуып шығады, бірақ күтушілер мен кейбір отбасы мүшелерін қалдырады. Басып алушы учаскенің жаңа иеленушісі бола ала ма? Бұрынғы иеленуші учаскеде қалдырылған отбасы мүшелері арқылы өзінің иеленуін сақтап қала ала ма?

5. Б.Б. жоғалған затты тауап алады да, оны жасырын өзі қолданады. Бір жыл өткен соң бұрынғы иесі оны қайтару туралы талап етеді. Кейінгі иеленуші пайдаланудың ескіру мерзіміне сілтеме жасай ала ма?

6. Жердің иеленушісі сырқаттануына байланысты жерді қараусыз қалдырып кетіп қалады. Кейін қайтып келген ол, оның жеріне көршісінің орналасқанын біледі. 12 кесте заңы бойынша иеленуші өз жерін қайтару туралы талап ете ала ма?

7. Үйірінен адасып қалған жылқы бөтен аулаға кіреді және аула-

ның қожайыны оны өзінде қалдырады. Үш жыл өткен соң жылқының меншік иесі оны тауып алады және оны кейін қайтаруды талап етеді. Жылқының меншік иесі Юстиниан институтиясы бойынша жылқыны кейін қайтарып ала ала ма?

8. Фермер болып табылатын рим азаматы көршісіне ақыға уақытша пайдалануға сиыр береді. Көршісі сиырды баға отырып оған шығындар жұмсайды (тамағы, ветеринар т.б.) және ол адал көрші болады. Біраз уақыт өткеннен соң сиыр бұзаулайды. Бұзаудың меншік иесі кім болады? Сиырды жалға алған көршісі өзінің жұмсаған шығындарын өндіріп алу туралы талап қоя ала ма?

9. Рим азаматының учаскесіндегі ағашының бұтақтары көрші учаскеге түсіп тұрады. Ағаштың меншік иесі көршісінің учаскесінен қанша уақыт аралығында өнімді жинап тұра алады? Көршісі ағаштың бұтағын қандай жағдайда кесе алады?

10. Тұлға өз затын басқа тұлғаға сақтауға қалдырады. Сақтауға алған тұлға затты пайдалана ала ма?

11. Басып алушы тұлға жоқ кезде жер учаскесіне ие болады. Ол жерді иеленуші болып табыла ма, егер табылса қандай жағдайда?

12. Мыналар затқа жата ма: күн, ауа, немесе ерікті адамның денесі?

Айналымнан тыс заттар-храм, құдайларға арналған ескерткіштер, табыттар затқа жата ма?

13. Рим құқығы муниципациялық заттарға нелерді жатқызды?

14. Ссудаға берілген зат мәміленің пәні бола ала ма?

15. Н.Н-ң затын ұрлап алады? Ұрланған зат табылғанша және қайтарылғанша Н.Н. меншік құқығын жоғалта ма?

16. Қожайынынан қашып кеткен құл басқа біреудің құлы бола ала ма?

17. А.А. Б.Б-дан бес ат ұрлап алады. Біраз уақыт өткен соң А.А. Б.Б-ға оның малын ұрлап алғанын айтады. Б.Б. сотқа малды емес моральдық залал үшін екі есе ақшасын қайтару туралы талап қояды. Оның мұндай мүмкіндігі бар ма?

18. А.А.-да көп құл болған. Бір күні ол өзінің көршісіне жұмысқа екі құлын береді. Ол құлдар шахтада тастың астында қалып, өліп қалады. А.А. рим азаматтық құқығы бойынша өзінің көршісін сотқа бере ала ма?

19. Флорентиннің айтуы бойынша еркіндік-өз еркі бойынша әркет ету мүмкіндігі, егер оған :

- А)құқық
  - Б)қабілетсіздік
  - В) діни немесе адамгершілік сенім
  - Г) күштеу кедергі келтірмесе.
- Флорентин екі кедергіні көрсетеді, олар қандай кедергілер?

Дайындалуға арналған тестер:

1. Тұлғаның затқа құқықтық билігі қалай аталады
  - Меншік құқығы
  - Манципация
  - Құқыққабилеттілігі
  - Деликт
  - Тәсіл
2. Тек рим азаматтарына тиесілі меншік құқығы қалай аталады?
  - Квириттік
  - Провинциальдық
  - Перегриндік
  - Бонитарлық
  - Жалпы
3. Бөтен біреудің иеленуінен меншік иесінің затты қайтару туралы талабы-бұл
  - Виндикациялық
  - Негаторлық
  - Конфессорлық
  - Публициандық
  - Қайырымдылық

6-дәріс. РИМ ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША МҰРАГЕРЛІК

1. Мұрагерлік түсінігі.
2. Мұрагерлік тәртібі.
3. Легаттар және фидеикомисстер.

Рим құқығында мұрагерлік институты ерекше орынға ие. Мұрагерлік институты рим заңгерлерімен өңделген институт болды. Рим заңгерлері көптеген түсініктер мен ережелерді өңдеді. Мұрагерлік-қайтыс болған адамның мүлкінің бір немесе бірнеше тұлғаға өтуі. Мұрагерліктің нәтижесінде әмбебап құқыққабылдаушылық болады. Осы кезде рим құқығы сингулярлық құқыққабылдаушылықты да білді. Сингулярлық құқыққабылдаушылық бойынша мұрагерге мұрагердің барлық құқықтары емес, кейбір құқықтары ғана өтеді. Мұрагерлік құқықтың нормалары мүлікке ие болу тәсілдеріне жатады. Рим заңгерлерімен мұрагерлік құқықтың қажетті мұрагерлік, мұрагерлік трансмиссия, өсиеттен бас тарту, ұсыну құқығы сияқты мұрагерлік құқықтың институттары өңделді.

Рим мұрагерлік құқығының дамуының қалыптасу кезеңін төртке бөлуге болады: цивилдік құқық бойынша (hereditas), преторлық эдикт бойынша (bonorum possessio), императорлық заңдар және Юстиниан заңдары бойынша.

Цивильдік құқық бойынша мұрагерлік. Римде, барлық жерлердегі сияқты мұрагерліктің пайда болу мерзімі бойынша мұрагерліктің негізі заң бойынша мұрагерлік болды (hereditas legitima). Бұл бойынша мүлік отбасында қалып отырды. V кестеде екі негізгі қағида бекітілген: мұрагерлер қайтыс болған адамның барлық борыштарын әр мұрагер өз үлестеріне қарай қабылдады және барлық талаптарды өзара бөлді.

Рим мұрагерлік институтының сипаты, оның әр кезеңде де : nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest – бір адамның мүлкі бір мезгілде өсиет бойынша мұрагерлік және заң бойынша мұрагерлікпен берілуі мүмкін емес-деген ережемен анықталады.

Мұрагерлік құқығының бұл кезеңде дамуы өсиет қалдырудың еркіндік қағидасының айқын болуымен ерекшеленеді. Когнаттық туыстық бұл кезеңде заң бойынша мұрагерлікке құқық бермеді.

Преторлық құқық бойынша мұрагерлік. Цивильдік мұрагерлікпен қатар преторлық мұрагерлік бекітілді. Бұл туралы Цицеронның

шығармаларында айтылған. Мұрагерлікке қатысты реформалар претормен республика кезеңінде басталып принципат дәуірінде аяқталды.

Агнаттық туыстыққа байланысты өмірдің жаңа сұрақтары барлық әлеуметтік- экономикалық құрылымның өзгеруі претормен ескеріліп, қандық бойынша туыстық заң бойынша мұрагерліктің негізі бола отырып, алғаш рет преторлық құқықта танылды және император заңдарында көрініс тапты.

Претор мұрагерлік мүлікті иеленуге байланысты ерекше интердикт – *interdictum quorum bonorum*-ді бекітті. Бастапқыда бұл интердиктіні претор наразылықты қарағаннан кейін цивилдік құқық бойынша кімді мұрагер деп таныса соған берді. Мұндай жағдайда претор цивилдік құқықты дамытуға байланысты қолдану мақсатында әрекет етті. Бірақ, жақын туыс мұрагерлікті қабылдаса, ол келесі туысқа өтпей иесіз болып қалатын немесе кез келген тұлғаға берілетін, сондықтан осындай жағдайлардан арылу үшін және мұрагерлік мәселесінің күрделілігіне байланысты претор мұрагерлік иеленуді *bonorum possessio* берді, яғни мұрагерлік келесі туыстарға берілді. Бұл жағдайларда претор цивилдік құқықты толықтыру үшін әрекет етті.

Кейін, *bonorum possessio* эмансипацияланған балаларына, яғни әкесінің билігінен шыққан балаларына және мұрагерліктен шеттетілген балаларына берілді. Бұл жағдайда да претор цивилдік құқықты түзету үшін, когнаттық туыстықты заң бойынша мұрагерлікпен байланыстырды.

Осылайша мұрагерліктің цивилдік жүйесімен преторлық жүйе қалыптасты. Цивилдік норманың ескірген нормаларының орнына преторлық қағидаларға негізделген норма келді.

Император заңдары бойынша мұрагерлік. Мұрагерлікке принципат дәуірінде әсіресе империя дәуірінде көп көңіл бөлінді. Осы кезеңде мұрагерліктің преторлық жүйесінің негізгі бастамалары бекітілді.

Император қаулылары және сенатусконсульттар қандық туыстық тенденциясын дамытты және бұл аналық мұраға балаларының құқықтарын заңдандыруды кеңейтті. Осы кезеңде ана тарапынан туыстарға мүлікті мұраға қалдыру мәселелері қалпына келтірілді.

Юстиниан құқығы бойынша мұрагерлік. Мұрагерлік құқығының дамуы Юстиниан новеллаларында аяқталды.

Өсиет бойынша мұрагерлік. Рим құқығында өсиет бойынша мұрагерлік заң бойынша мұрагерлікке қарағанда кейінірек пайда болды. Ульпиан өсиетке мынадай анықтама берді: *Testamentum est mentis nostrae iusta contestatio in id sollemniter factum, ut post mortem nostram valeat* – Өсиет еркімізді құқықтық білдіру, біз қайтыс болғаннан кейін әрекет ету үшін жасалған.

Өсиет заңды нәтиже беру үшін мынадай талаптар қойылды: а) бекітілген нысанда; б) белсенді өсиеттік құқықабілетті тұлға жасауы; в) енжар өсиеттік құқықабілетті тұлғаны тұлғаның мұрагері деп бекіту.

Гайдың айтуы бойынша, ерте құқықта өсиеттің екі нысаны болған. Біріншісі жылына екі рет шақырылатын халық жиналыстарында жасалды. Өсиет қалдырушы ауызша нысанда өзінің еркін халыққа жариялады, мұрагерді тағайындады. Сонымен қатар легат туралы билік ете алатын, әйеліне және балаларына қамқоршы бекіте алатын. Екінші нысан бойынша өсиет жария түрде болды. Соғыс кезінде өсиет қалдырушының еркі солдаттар алдында жарияланатын.

Өсиеттің екі нысанында кемшіліктер болды. Олар:

1) өсиеттің екі нысаны да жария түрде болды, бұл көп жағдайда өсиет қалдырушының мүдделеріне сәйкес келмейтін; 2) бірінші өсиет жылына тек екі рет жарияланатын, ал екіншісі әскер құрамына кірмейтін тұлғалар үшін, соның ішінде кәрі адамдар мен ауру адамдар үшін қолы жетпейтін өсиет.

Аталған өсиеттің нысандары қолайлы болған жоқ және өмірдің қажеттіліктерін қанағаттандыра алмады және тәжірибе тиісті қажеттіліктерді қанағаттандырудың жаңа тәсілдерін манципацияны қолдану арқылы тапты. Осыған байланысты рим құқығында өсиеттің үшінші нысаны пайда болды және ол «қорғасын мен таразының көмегі арқылы» жүзеге асырылатын мұрагерлік деп танылды.

Жоғарыда алғаш айтылған өсиеттің жалпы кемшілігі:

Familiae emptor өсиет қалдырушының барлық мүлкінің иесі болып танылды, яғни ол *heredis loco* -мұрагер жағдайында болды. Бірақ оның міндеттерді (*nuncupatio*) орындауы тек *fides*-адамгершілікпен ғана санкцияланған жоқ, өсиетте бас тартылған кез -келген тұлға қоюға құқығы бар талаппен де санкцияланды. Бірақ, *familiae emptor* өсиет пен өсиет пайдасына жасалған тұлғаның арасындағы заңи құрал болды.

Уақыт өте келе өсиеттің жазбаша нысаны ауызша нысанды ығыс-

тырып шығарды. Доминат кезінде өсиеттің жаңа жария нысаны пайда болды: соттың алдында жарияланған өсиет және императорға сақтауға берілетін өсиет.

Өсиет заңды күшке ену үшін, өсиеттің нысанын сақтау жеткіліксіз, сонымен қатар өсиеттік құқыққабилеттілік болуы керек.

Заң бойынша мұрагерлік. Заң бойынша мұрагерлік өсиет жарамсыз деп танылған жағдайда немесе өсиет болмаған кезде қолданылады.

Мұрагерлік жүйесі ерте цивильдік құқық бойынша XII Кесте заңдарының ережелері бойынша анықталды: «*Si intestato moritur, cui suus heres non essit, agnatus proximus familiam habeto. Si agnatus nec essit, gentiles familiam habento.* – егер кімде-кім өсиетсіз өлсе және “өзінің” мұрагерлері болмаса, онда мұрагерлікті жақын агнат қабылдасын. Егер агнат та болмаса, мұра туыс мүшесіне берілсін».

Осы ереже бойынша мұрагерлердің үш кезегі бекітілді. Претор эдиктісімен мұрагерлердің төрт кезегі бекітілді. Мұрагерліктің дамуының соңғы кезеңі Юстиниан новелласы бойынша қорытындыланды. Юстиниан заңы мұрагерлікті түпкілікті өзгертті. Новеллада 118 (543 ж.), кейіннен 127 (548 ж.) новелламен мұрагерлік кезегін когнаттық туыстықпен анықтады.

Юстинианның новелласына сәйкес мұрагерлердің төрт кезегі болды. Бірінші кезекте: ұлдары, қыздары ерте қайтыс болған балаларынан немерелері. Немерелері мен келесі дәрежедегі ұрпақтары ұсыну құқығы бойынша мұрагерлікке ие болды. Бұл кезекте жынысына, әкесінің билігіне және туыстық дәрежесіне қарамастан мұрагерлікке ие болды.

Екінші кезек бойынша мұрагерлік шақырылды, егер бірінші кезектегі мұрагерлік болмаса. Оған әкесі, шешесі, атасы және әжесі, толық туыстар және олардың балалары шақырылды. Бұл жерде толық туыстар дегеніміз әкесі және ортақ туыстар. Үшінші кезек алдыңғы кезектегі мұрагерлер болмаған кезде шақырылды. Бұлар толық емес ағайындылар және ерте қайтыс болған толық емес туыстарының балалары. Толық емес туыстар әкесі немесе шешесіне ортақ туыстар. Ал, олардың балаларын мұраға шақыратын, егер әке-шешелері қайтыс болған болса, солардың үлесі ретінде. Төртінші кезек жанама туыстар арасында шақырылатын.

Новеллада артында қалған жұбайының мұрагерлігі туралы ештеңе айтылмаған. Юстиниан жүйесі бойынша енгізілген өзгеріс бойынша

артында қалған жұбайы мұрагер болады, соңғы кезек бойынша. Бірақ, Юстиниан мынадай ережені бекітті: табысы жоқ жесір (uxor indotata) кез-келген мұрагермен қатар 100 фунт алтыннан аспайтын мөлшерде мұрагер бола алатын. Өз балаларымен мұрагер бола отырып, ол узуфрукт алу құқығына да ие болды. Егер барлық кезек бойынша мұрагерлер болмаса ол мемлекеттік қазынаға немесе монастырға не шіркеуге өтетін.

Бастапқыда өсиет қалдырушы өзінің мүлкіне билік етуге қатысты шексіз еркіндікке ие болды, бірақ біртіндеп өсиет қалдырушыға шектеулер беріле бастады. Бұл шектеулер бойынша өсиет қалдырушы өзінің туыстарына қатысты қамқорлық жүргізуі тиіс болатын. Осыған байланысты қажетті мұрагерлік институты пайда болды.

Классикалық кезеңде жақын туыстары мұрадағы міндетті үлеске ие болды. Мұрадағы міндет үлесі заң бойынша мұрагерлік бойынша қалдырылатын үлес бойынша анықталды. Бұл үлес (portio debita) легат жолымен де орнай алатын.

Юстинианның 118 новелласында міндетті үлес мөлшерін көбейтті.

Үлкен патриархальдық отбасының ыдырауына байланысты агнаттық туыстық өз маңызын жойды және мұрагерлер мұрагерлікке кезектілік бойынша шақырылды.

Негізгі терминдер:

Testamentum - өсиет

Testamentuum factio activa – белсенді өсиет қабілеттілік

Testamentum factio passiva – енжар өсиет қабілеттілік

Substitutio – мұрагерді бекіту

Transmissio delationis – өзінің өліміне дейін мұраны қабылдап үлгермеген мұрагердің мұрагерін шақыруға байланысты мұраны қабылдап алу құқығының өтуі

Legatum – үшінші тұлғалардың пайдасына белгілі бір әрекеттерді мұрагердің орындауы туралы өсиет

Fideicomissa – өсиеттен бас тарту

Сұрақтар мен казустар:

1. Н.Н. соғыс кезінде қайтыс болар алдында мүлкін мұрагерлікпен балаларына қалдырады. Бірақ ол әлі дүниеге келмеген, бірақ анасының жатырына біткен баласын еске алмады.

Претор қандай шешім қабылдауы қажет? Дүниеге келмеген балаға мұра бөліне ме?

2. Мұраға қалдырушы өзінің мүлкін төрт баласына өсиетпен қалдырады. Мұраның басым бөлігін үлкен баласына өсиеттейді. Мүлікті қабылдау кезінде мұрагерлер әкесінің қарызының бар екенін біледі. Үш баласы несие берушінің қарызын, мүліктің басым бөлігі үлкен балаға өтті дегенді ескерте отырып, үлкен баласынан қарызды өтеу міндетін өз мойнына алу туралы талап етеді. Үлкен ұлы бұл талапты орындаудан бас тартпа ма? Рим құқығы бойынша үлкен баласы төлеуге міндетті ме?

3. А.А. ұзақ уақыт бойы шет елде оқуда болған баласына өзінің малын мұрагерлікпен қалдырады. Баласының шет елде екеніндігіне байланысты ол малын туыстарына қалдырады. Ол қайтыс болғаннан кейін де баласы ұзақ уақыт шет елде болады. 5 жылдан кейін келген баласы мұрагерлік туралы біледі де, туыстарынан малды талап етеді. Ал туыстары: «мен малды бес жыл бойы асырадым және оған көп ақша жұмсадым, енді саған бермеуге құқылымын» – деді.

Туысыңкі дұрыс па? Бұл ерте құқық және империя кезіндегі концепция бойынша қалай шешілді?

4. Әкесі өлгеннен кейін баласына мұра қалады. Әкесінің несие берушілерге 2000 асс көлемінде қарызы болады. Бұл мұраға қалған барлық мүліктің құнымен тең. Осы себепке байланысты біраз уақытқа дейін баласы несие берушілер қарыздарын ұмытар деген үмітпен мұраны қабылдамады. Мұраны қабылдап алуға сотпен мерзім тағайындалды. Мерзім өтсе де мұра қабылданбады. Бұл сұрақ Юстиниан құқығы бойынша қалай шешілді?

5. Қайтыс болар алдында М.М. өзінің досына әйеліне қорғаншы болу туралы өсиет қалдырды. Бірақ кейбір себептермен әйелі күйеуінің жолдасын қорғаншы ретінде қабылдағысы келмеді. Қорғаншыда және әйелде қандай құқықтар бар? Дауды қалай шешуге болады?

6. Әкесі балаларына мұра қалдырады. Оның асырап алған балалары мен әйелі болады. Асырап алған балалары мұраны талап ете ала ма? Рим құқығының нормалары бойынша мұра қалай бөлінетін?

3. Paterfamilias өзінің екі баласына мұра қалдырады. Бірақ олардың біреуі мұраны қабылдауға келмейді. Мұра екінші баласына өте ме? Рим құқығы бойынша мұраны қабылдап алудың мерзімі көрсетілген бе?

8. Рим құқығы бойынша кім бірінші кезекте мұрагер бола алатын, әйелі ме баласы ма?

9. Мұрадан бас тартса мұрагердің өтініші қажет пе?

10. Әкесі өзінің жалғыз баласына мұрасын қалдырады. Бірақ, бала мұра ашылғанға дейін қайтыс болады. Мұра құқығы кімге ауысады?

11. Б.Б. өзінің мүлкін жақын досына мұрагерлікпен қалдырады. Ал, оның туған інілері мен апайларына ешнәрсе де қалдырылмайды. Рим құқығы бойынша олар мұрадан өздерінің үлестерін талап ете алады ма?

12. Патерфамилиас қайтыс болғаннан кейін мұра ашылады. Агнаттар оның құқық қабылдаушылары бола ала ма? Олар мұрадан бас тарта ала ма?

13. Қожайын мұрагер етіп өзінің құлын тағайындайды. Бірақ, мұра ашылу кезінде құл құлдықтан босайды. Құл мұрадан бас тарта ала ма?

14. Әсиет жазылған кезден бастап 10 жыл өтеді, бірақ мұра ашылмайды. Рим құқығы бойынша мұндай жағдайда не болады?

15. Әкесі өзінің жинаған мүлкін екі баласына мұраға қалдырады. Бірақ балаларының біреуі мұраны қабылдамай тұрып қайтыс болады және оның соңында мұрагерлері болмайды. Оның мұрадағы үлесі қалай шешіледі?

16. Үлкен ағасы өзінің інісіне тек қарыздарын қалдырып кетеді. Бақытқа орай інісі дер кезінде мұрагерлік мүлікке тізім жүргізеді. Ол тізімді қанша мерзім ішінде жүргізуі керек? Мұрагер рим құқығы бойынша тізім жүргізгеннен кейін қарыз бойынша жауап береді ме?

17. Мына түсініктердің маңызын түсіндіріңіз: мұрагерлік трансмиссия, әмбебап және сингулярлық құқыққабылдаушылық, инвентария бенефициумы, сепарационис бенефициумы.

18. Юстиниан новелласы, цивильдік құқық бойынша, преторлық құқық бойынша мұрагерліктің айырмашылығына кесте құрастырыңыз.

19. Мұраның бір бөлігін заң бойынша, екінші бөлігін әсиет бойынша қабылдауға бола ма?

20. Легаттың фидеюкомисстен айырмашылығы қандай? Легатты қабылдау тәртібі қандай? Фальцидиев төрттігі дегеніміз не?

7 -дәріс. РИМ ЖЕКЕ ҚҰҚЫНДАҒЫ МІНДЕТТЕМЕ ЖӘНЕ ШАРТ ТУРАЛЫ ІЛІМ

1. Міндеттеме түсінігі.
2. Міндеттеме түрлері.
3. Міндеттеменің орындалу орны және уақыты.
4. Міндеттеменің тоқтатылуы.
5. Шарт түсінігі.
6. Шарттарды топтастыру.
7. Вербальды контрактілер.
8. Консенсуальды контрактілер.
9. Нақты контрактілер.

Міндеттеме түсінігі. Міндеттеме-бұл несие берушінің борышқордан өзінің пайдасына нақты әрекетті, мінез құлықты талап ететін формальды мүмкіндігінен тұратын субъективтік юридикалық жағдай. Міндеттеме түсінігі Юстинианның Институцияларында көрсетілген. Бұл Институцияға сәйкес біздің мемлекетіміздің құқығына сай қандай да болмасын бір нәрсені орындауға байланысты құқықтық. Ал, Павел міндеттемеге мынадай анықтама береді – міндеттеменің мәні қандай да болмасын затты біздікі ету емес, немесе сервитутты біздікі ету емес, бірақ басқа тұлғаны біздің алдымызда ол қандай да болмасын затты беру, жасау немесе ұсынуға байланысты байлап қою. Міндеттеме уәкілетті тұлғаның міндетті тұлғаның мүліктік сипаттағы нақты әрекеттерді жасауын талап ету құқығын білдіреді.

Кейіннен міндеттеме екі тұлғаның арасындағы заңи қатынас ретінде қарастырыла бастады. Бұл қатынасқа сәйкес бір тарап несие беруші және ол талап ету құқығына ие, ал, екінші тарап борышқор-бұл несие берушінің пайдасына белгілі бір әрекеттерді жасаушы. Міндеттеме әр кезде де уақытша және ол тоқтатылуға есептелінген.

Міндеттеме контрактіден, деликтіден, квази-контрактіден, квази-деликтіден пайда болады. Контракт дегеніміз – цивильдік құқықпен танылған және талаппен қорғалатын шарт. Деликті құқықбұзушылық, зиян келтіретін тиым салынған әрекет.

Кей жағдайда тұлғаның жасаған әрекеті міндеттеменің пайда болуына әкеліп соқтыратын, бірақ бұл белгілі бір шарттардың бірде-біреуіне сәйкес келмейтін. Осындай ақтаңдақты реттеу үшін міндеттемені пайда болғызатын шартқа ұқсас міндеттеменің пайда болу негізін

карастырды, яғни квази-контрактілерді. Егерде міндеттеме құқықбұзушылық салдарынан пайда болса және бұл құқықбұзушылық бізге белгілі бірде-бір деликтінің қатарына жатпаса, міндеттеме квази-деликтіден пайда болды деп саналды.

Міндеттеме қоғамда абстрактілік нысанға ие және табиғи сипатты қарастырмайды.

Міндеттеменің мазмұны міндетті тұлғаның беру, жасау, ұсынуын міндеттейді және ол рим терминологиясында dare, facere, praestare терминдерімен анықталды.

«Беру» термині – мүлікті беру дегенді білдіреді. Бұл әрекет заттық құқықтарды бір тұлғадан екінші тұлғаға ауыстырумен тығыз байланысты.

«Жасау» – бір тұлғаның екінші тұлғаның пайдасына жасалатын нақты физикалық сипатқа ие және бөлінбейтін кешенді әрекетті жүзеге асыру. «Ұсыну» - материалдық нысандағы, соның ішінде ақшалай сипаттағы төлемді жүргізу, орналастыру.

Міндеттеме мүліктік сипаттағы орындауды болжайды. Міндеттеме институты бірнеше ішкі институттарға ие: міндеттеме түсінігі, орындалу орны және уақыты, міндеттеменің тоқтатылуы және міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету тәсілдері.

Міндеттеменің тараптары кредитор мен дебитор. Кредитор талап ету құқығына ие, ал дебитор беру, жасау немесе ұсынуға міндетті. Кейбір жағдайда бірнеше кредитор мен бірнеше дебитор болуы мүмкін. Егер міндеттемеге бірнеше тарап қатысса жауапкершілік және міндеттеме үлестік немесе ортақтасқан болады. Үлестік жауапкершілік болуы мүмкін, егерде жауапкершілікті борышқорлар жалпы борыштың көлемінде пропорциональды жауап берсе. Ортақтасқан жауапкершілікте борышқорлардың біреуі міндеттеме сомасы көлемінде немесе арнайы бекітілген үлесте басқалар үшін толық жауап береді.

Міндеттеме пәні заттар, ақша, қызмет, жұмыс болуы мүмкін. Заттар топтық белгілерімен немесе жеке белгілерімен анықталған болуы мүмкін.

Міндеттеме түрлері. Міндеттеменің бірнеше түрі болды. Бұлар бөлінетін, бөлінбейтін, цивильдік, табиғи, альтернативтік және факультативтік. Жауапкершілік сипатына қарай міндеттеме үлестік және ортақтасқан болуы мүмкін.

Міндеттеме бөлінетін деп танылады, егерде оның пәні оның құндылығын жоғалтпай бөлуге мүмкіндік берсе. Бөлінбейтін міндеттеме

дегеніміз міндеттеме пәні бөлінбейтін міндеттеме. Міндеттемені еріксіз орындау мүмкіндігін қарастыратын міндеттеме цивильдік болып табылады. Табиғи міндеттеме талаппен қорғалмайтын мүліктік сипаттағы қатынас. Альтернативтік міндеттеме дегеніміз борышқордың екі әрекеттің біреуін орындауға тиісті болатын міндеттеме. Егерде шартта өзгеше көзделмесе қай әрекетті орындауды таңдау құқығы міндетті тұлғаға беріледі.

Факультативтік – бұл тиісті міндеттеменің орнына басқа міндеттемені орындау мүмкіндігі. Факультативтік міндеттемеде міндеттеме пәні біреу, бірақ борышқорға жеңілдік беріледі, яғни борышқор міндеттеме пәнінің орнына басқаны ұсына алады.

Міндеттеменің орындалу орны мен уақыты. Міндеттеменің орындалу орны дау болған затты бағалауға мүмкіндік береді. Міндеттеменің орындалу орны шартпен анықталады. Егерде міндеттеменің орындалу орны альтернативті түрде көрсетілсе, міндеттемені орындау орнын борышқордың қалауы бойынша анықталады. Ал, егер орындалмаса, орындау орнын таңдау несие берушіге тиесілі. Егер шартта міндеттеменің орындалу орны көрсетілмесе, онда орындалу орны болып берілген міндеттеме бойынша талап қоюға мүмкін болатын орын саналды. Кейде мәміле күрделі болуы да мүмкін. Мысалы, Эфесте он төлеу, немесе Капуда құлды беру. Заңгерлер теңіз саудасы дамыған кезде міндеттеменің орындалу орнын анықтау экономикалық жағдайға, рынок жағдайында анықтау ерекше мәнге ие деп көрсетті:

Varia sunt pretia rerum per singulas civitates reglonesque, maxime vini olei, frumenti (D. 13.4. 3). – Жекелеген облыстар мен қауымдастықтарда тауарға баға әртүрлі, соның ішінде май мен астыққа.

Несиенің де бағасы әр жерде әртүрлі болды. Ал, соттың қарау орны тұлғаның қауымдастыққа қатысына байланысты немесе борышқордың тұрған жері бойынша анықталды. Кез келген талап азаматтығына және тұрғылықты жеріне қарамастан Римде қаралатын -Roma communis nostra patria est — Рим біздің ортақ отанымыз (D. 50. 1. 33)- қағида-сымен қаралатын.

Міндеттеменің орындалу орны дау болған заттың құнын анықтау кезінде маңызды болды, себебі заттың құны ақшалай көрсетілетін болды және мұндай жағдайда маңыздысы қай жер бойынша бағалау жүргізу. Бұл сұрақ орны туралы сұрақпен қатар шешіледі, атап айтқанда

келісім жасалған жермен, ал көрсетілмесе талап қойылған жермен анықталды.

Міндеттеменің орындалу уақыты туралы сұрақ шарттың тараптарына байланысты шешілді: міндеттеме орындалу керек тараптардың шартта көрсеткен мерзімінде. Мерзім күнтізбемен анықталады. Кейде мерзім нақты болмауы да мүмкін, яғни оның пайда болу мерзімі белгісіз болатын уақыт.

Міндеттеме бас кезден-ақ тоқтатылуға бағытталған. Міндеттеменің мазмұны және одан тарайтын борышқор мен несие берушінің талаптары уақытша мерзімге негізделген. Міндеттеме тұрақты болуы мүмкін емес.

Міндеттеме тоқтатылады немесе әртүрлі тәсілдермен орны толтырылады. Олардың ішінде негізгісі орындалу (төлем). Міндеттеме тоқтатылады орындалған кезде. (Гай. 3. 168).

Міндеттеменің тоқтатылуы міндеттеменің мазмұнын құрайтын тараптардың міндеттері мен құқықтарының тоқтатылуы.

Міндеттеменің негізгі және қалыпты тоқтатылу тәсілі оның тиісінше орындалуы. Тиісінше орындалу дегеніміз – міндеттемені тиісті борышқордың, міндеттеме мазмұны бойынша, орындалу орнында және мерзімінде орындалуы. Орындау -борышқордың несие берушінің пайдасына одан күтілген әрекеттерді орындауы. Орындау (**solutio**) түсінігі борыш пен жауапкершіліктің бір тұлғада сәйкес келуімен бекітіледі. Solutio, solvege түсінігі рим құқығында эволюция жасады. Міндеттеменің орындалуы және тоқтатылуына қатысты рим юриспруденциясы ортақ термин өндеген жоқ.

Міндеттеме тоқтатылды мындай негіздер бойынша: а) тараптардың қайтыс болуымен, егер міндеттеме жеке тұлғалық сипатта болса тоқтатылды. Ал, егер мүліктік сипатта болса міндеттеме тоқтатылады, егер тараптардың міндеттері мұрагерлікпен өтпесе. б) несие беруші мен борышқордың болашақта екіжақты құқықтар мен міндеттердің болмайтындығы туралы ерікті келісімі бойынша. Бұл жағдай орын алады, егерде келісім шартты жасаған тұлғалардың арасында ғана болатын болса, егерде ол цессия тәртібімен бекітілмеген болса. Үшінші тұлғалардың пайдасына жасалатын міндеттемелерді тоқтату туралы келісуге болмайды; в) несие беруші тарапынан кешіру, яғни мүмкін болатын талаптардан бас тарту арқылы; г) орындалуын талап ету мерзімін өткізіп алу, жалпы талап мерзімінен ұзақ мерзімнен аспайтындай.

Новация, бір міндеттемені екінші міндеттемемен ауыстыру. Мысалы, аренда шарты аяқталғанға дейін арендатор жалға алынған мүлікті иелігіне алатындығы туралы тараптар келісімге келеді, яғни аренда шарты сатып алу-сату шартымен ауыстырылады. Жаңаланатын міндеттеме бастапқыдан айырмашылығы болуы керек. Новация екінші стипуляцияда қандай болмасын жаңа болған кезде орын алады.¹ Бұл жаңалау міндеттеменің сипаты ауысқан кезде не несие берушінің тұлғасы ауысқан кезде немесе борышқордың тұлғасы ауысқан кезде болуы мүмкін. Новация стипуляция нысанында жүзеге асырылады. Жаңа элементтерге қатысты новацияның екі түрі болады. Біріншісінде шарттардың тараптары сақталады, бірақ новация арқылы бұрын жоқ элементтер өзгереді. Екінші түрі несие берушінің немесе борышқордың өзгеруімен түсіндіріледі. Борышқорды ауыстыру несие беруші мен жаңа борышқордың арасындағы келісім арқылы жүзеге асырылады. Ал, бұрынғы борышқордың келісімі қажет емес, себебі ол міндеттеме ауыртпалығынан босатылады. Несие берушінің ауысуы жаңа несие беруші мен борышқордың арасындағы келісім арқылы жүргізіледі, нәтижесінде соңғы екеуі шарттың тараптары болады, ал шарт мазмұны өзгермейді. Жаңаланған шарт барлық жарамдылық талаптарына сәйкес келуі тиіс, олай болмаған жағдайда ол жарамсыз.

Зачет-есепке жатқызу. Зачет (есепке жатқызу)- бұл бір сипаттағы қарама-қарсы талаптардың өтелуі. Есепке жатқызуды қолдану үшін мына талаптар орындалуы керек:

- талаптар қарама-қарсы болуы керек, яғни несие берушіге борышқор қарама-қарсы талап беруі тиіс;
- талаптар бір топтағы талап болуы;
- екі талап та орындалу мерзімі жеткен немесе талап ету мерзімі жеткен талаптар болуы тиіс.

Қарызды кешіру. Бұл несие берушінің борышқорды борыштан босататындығы туралы жариялаған біржақты әрекеті болды. Римде міндеттемеден босатудың тараптардың келісіміне негізделген, міндеттемені тоқтатуды мақсат ететін формальды тәсілдері болды. Несие берушінің міндеттемені орындалғандығын қабылдағаны туралы ауызша формальды өтінімі акцептиляция деп аталды. Акцептиляция формальды сұрақ және жауап жолымен жасалды.

---

¹Стипуляция дегеніміз болашақ несие берушінің сұрағымен және оған сәйкес келетін тұлғаның жауабымен жасалатын ауызша шарт болып табылады.

Несие беруші мен борышқордың бір тұлғаға сәйкестендірілуі. Міндеттеме тоқтатылады, егерде несие беруші мен борышқордың бір тұлғаға сәйкестендірілсе. Бұл жағдай *confusio*- тоғысу, сәйкес келу дегенді білдіреді. Мысалы, мұрагерлік немесе бала ғып асырап алу кезінде.

Орындау мүмкін еместігі. Мұндай мүмкін еместік заңи және нақты болуы мүмкін. Нақты мүмкінсіздік-бұл, мысалы, жеке белгілерімен анықталатын зат жойылған кезде болады. Заңи мүмкінсіздік-бұл, мысалы, қандай да болмасын міндеттемені орындауға тиым салу туралы заңның шығуы. Мысалы, егер мен бөтен құлды сатсам, ал ол қожайынымен бостандыққа жіберілген болса, онда мен міндеттемеден босатыламын. (Д.46.3.98.8.)

Шарт – бұл екі немесе одан да көп тараптардың қандай да болмасын міндеттемені бекітуі туралы келісімі. Римде міндеттеменің ең көп кездесетін қайнар көзі шарт (*contractus*) болды. *Contrahere* өзінің тура мағынасы бойынша (*con + trahere* – алу) *obligare*, *adstringere* терминдерінің синонимі. Контракт термині орыстың шарт терминінің синонимі. Бастапқыда ол тек шартқа қатысты ғана емес басқа міндеттемелерге қатысты да қолданылды. 1 и 2 D. 1. 3 фрагменттерді қатар қарастырсақ, біз Папинианның Демосфеннің аудармасына анықтама бере отырып, *contrahuntur* деликті туралы жазады; алдау, қылмыс жасау *fraudem contrahere*, *crimen contrahere* сөздерімен көрсетіледі. Бірте-бірте *contrahere*, *contractus* сөздері жақын сөздер бола бастады және ол міндеттеме ретінде тараптардың келісімі арқылы пайда болатын және талаппен қорғалатын шарт түсінігіне қатысты қолданылды.

Кейіннен римнің құқықты жүйелеушілері жалпы ұғым *conventio* – келісімді қолдана бастады. Бұл мынадай түрлерге бөлінді: а) *contractus* – талаппен қорғалатын шарт, б) *Pactum*, – келісім, *ex nudo pacto actio* *pop nascitur* (Сентенции Павла, 2. 14. 1) ережесіне сәйкес талап берілмеді.

Adeo conventionis nomen generale est, ut eleganter dicat Peditius, nullum esse contractum [nullam obligationem]. quae non habeat in se conventionem { D. 2. 14. 1. 3). - «Келісім» атауы жалпы болып табылады және Педий [заңгер 1 э.д.}, айтқандай өзінде келісімі болмаған ешқандай шарт жоқ [ешқандай міндет жоқ}.

Ульпиан *conventio* сөзін түсіндіре отырып: адамдар әртүрлі жерден бір жерге әртүрлі мақсатпен бірігеді, олар бір нәрсеге келіседі

(in unum consentiunt). Демосфен қалада бекітілген келісім туралы айта отырып, мынадай түсінікті қолданады **he polis eis hen eithe** – *civitas in unum convenit*. Ерте грек ережесі былай дейді: біреу екіншісімен келісті, сондықтан ол заңи күшке ие болу керек (*homologein* буквально — бірдей сөйлеу)¹.

Кез-келген шартта екі тараптың еркі білдіріледі, сондықтан шарт бұл екі жақты мәміле. Міндеттердің бір тарапқа бекітілуі немесе екі тарапқа да бекітілуіне байланысты мәміле бір жақты немесе екі жақты болуы мүмкін. Мысалы, сатып алу-сату шарты екі жақты шарт, себебі тараптардың екеуінде де міндет те, құқық та бар. Сатушының құқығы сатылған тауарына ақша сомасын алу, сатып алушының сатып алынған тауарды алу. Міндеттері: ақша төлеу, екіншісінікі тауарды беру. Ал, қарыз шарты біржақты. Шарт жарамды деп есептелінеді, егерде шарттың міндетті талаптары сақталса. Бұл талаптарға: шарттың бекітілген нысанын сақтау; ерік пен ерік білдірудің сәйкес келуі; шартта мәнді талаптардың болуы; шарт негізінің болуы. Ерік- тұлғаның шарт жасауға ниеті. Ерік білдіру- еріктің сыртқа шыққан көрінісі. Ерік білдіру ерікке сәйкес келмейді деп есептелінеді, егерде шарт қорқыту, алдау, адастыру негізінде жасалған болса. Бірақ барлық адасудың құқықтық маңызы болған жоқ. Құқықтық адасу мәміле сипатындағы қате, мәміле пәніндегі, міндеттеме мақсатындағы қате. Келісімде тараптардың еркі еркін көрсетілуі тиіс. Кез-келген мәміледе ерік мүлде болмайды, егер мәмілені бала жасаса, ақыл-есі жоқтар жасаса. Сонымен қатар шарт деп танылмайды қалжың салдарынан жасалған мәміле, бүркемелеу мақсатында жасалған мәміле. Бүркемелеу арқылы жасалған мәміле дегеніміз- бір мәміле екінші мәмілені бүркемелеу мақсатында жасалатын болса. Заңды түрде танылған ерік шартта мүлде болмауы мүмкін. Сондықтан шарттың мәнді талаптары деген түсінік болды. Бұл талаптар оларсыз шарт болуы мүмкін емес және жасалмаған деп саналатын талаптар. Кез-келген шарттың өзінің мәнді талаптары бар және оны тараптар оған келісуі керек. Шарт өзінің мақсатына және мазмұнына сәйкес анықталған болуы қажет. Шарт анықталған болуы керек мазмұны бойынша, соның ішінде әрекет және затқа қатысты, сонымен қатар несие берушінің мүддесін көрсетуі тиіс. Шарт құқыққа білетті және азаматтық мәртебесі бар тараптармен жасалған кезде заңды деп саналады. Шарттың пәні заттар, ақша, жұмыс, қызмет болуы мүмкін. Шарттың пәні топтық белгілермен немесе жеке

¹ Римское частное право под ред. И.Б. Новицкого. М., 1997.

белгілермен анықталған зат болуы мүмкін. Жеке белгілерімен анықталған зат жойылған кезде міндеттемені табиғи түрде орындау мүмкін емес болды немесе жойылған затты ауыстыру мүмкін болмайтын. Борышқордың кінәсіз топтық белгілерімен анықталатын зат жойылған кезде міндеттеме тоқтатылмайды, себебі жойылған затты ауыстыру мүмкіндігі сақталды.

Шарттың мәнді талабы мерзім болуы да мүмкін. Мерзім- шарттың әрекет ету немесе тоқтату кезеңін білдіретін уақыт аралығы. Мерзім күнтізбелік, анықталмаған немесе шартты болуы мүмкін.

Шартты мерзім кезінде міндеттеменің пайда болуы немесе тоқтатылуы белгілі бір жағдайларға байланысты. Шартты мерзім пайда болуы кейінге қалдырылатын немесе тоқтатылуы кейінге қалдырылатын мерзім болуы мүмкін.

Шарттың тараптары. Шартты жасаушы тұлғалар шарттың тараптары немесе субъектілері деп аталды. Рим құқығы тараптардан шартты тікелей өздерінің жасауын міндеттеді.

Тек кейіннен ғана кейбір шарттар бойынша өкіл арқылы шарт жасау қарастырылды. Шарт тек әрекетқабілетті тұлғалар үшін ғана өз еркімен шарт жасау мүмкіндігін берді. Әрекетқабілетсіз тұлғалар үшін шартты олардың заңды өкілдері жасады. 7 жастан асқан әрекетқабілетсіздер тек өзіне тиесілі мүлік көлемін көбейтуге қатысты ғана мәмілелерді жасай алатын.

Кейбір жағдайда шартқа бірнеше несие берушілер мен борышқорлар қатысатын. Егерде міндеттеме пәні бөлінбейтін болса, одан туындайтын міндеттемені әр қатысушы өзінің үлесіне қатысты орындайтын. Бұл үлестік міндеттеме. Ортақтасқан жауапкершілікте бірнеше субъектінің әрқайсысы міндеттемені тұтас орындайтын болды немесе тұтас талап етуге құқылы болды.

Шарттарды топтастыру. Рим құқығы шарттардың төрт түрін таныды: вербальды контракт, литтеральды контракт, реальды контракт және консенсуальды контрактілер. Сонымен қатар аталған топтастырудың біреуіне де жатпайтын шарттар болды. Соған байланысты римдіктер оларды атаусыз контрактілер деп атады. Римде аталған шарттардың ішінде вербальды шарттар ерте кезде пайда болған шарт болып табылады. Вербальды контракт –бұл ауызша контракт және оның жарамдылығы үшін бекітілген тәртіптегі сөздерді айту жеткілікті болды. Вербальды шарттың негізгі түрі стипуляция. Нақты шарттар- тараптардың келісімге келген кезінен емес, затты берген кезден күшіне

енетін шарттар. Нақты шарттар: қарыз шарты, ссуда шарты, сақтау шарты, кепілзат шарты. Консенсуальды шарттар- тараптардың келісімге келген кезінен жасалды деп есептелінетін шарттар. Консенсуальды шарттар: сатып алу-сату, жалдау, тапсырма, серіктестік шарты. Литтеральды шарт дегеніміз жазбаша шарт, оған кіріс-шығыс кітаптары т.б. жатады.

Вербальды контрактілер.

Вербальды контракт міндеттемені сөз арқылы бекітетін, яғни белгілі фразалар мен формулаларды жеткізу арқылы жасалатын шарттар. Жоғарыда айтқандай ауызша шарттардың негізгісі стипуляция шарты. Стипуляция тек біржақты міндеттемені туындатты, яғни бір тараптың тек құқығы, ал екінші тараптың міндеті болды. Стипуляция кезінде несие беруші борышқордан тек қарыз сомасын талап ете алатын және пайыз не шығынды талап ете алмайтын. Рим жеке құқығының қайнар көздерінде стипуляция кей жағдайда *stips*- монета, от *stipulum*- таяқ, *stipulus* –мықты деген сөздерді білдіретін. Стипуляция –абстракттілі шарт, яғни негізі анық емес. Стипуляция негізге байланысты емес, керісінше бекітілген форманы сақтағанына байланысты.

« Другое дело, - говорит Ульпиан, - если должник *sine verbis adnuisset*», т.е. кивнет утвердительно головой, не произнеся ни слова (Д.45.1.1.2) ; в этом случае стипуляции нет: вербальный контракт не может быть заключен без *verba*. Басқаша айтқанда, егер борышқор *sine verbis adnuisset* басын изесе, ешқандай сөз айтпаса, мұндай жағдайда стипуляция болмайды. Вербальды контракт *verba* арқылы ғана жасалады.

Стипуляция несие берушіге немесе борышқорға басқа да тұлғалардың өз алдына несие беруші немесе борышқор немесе қосымша борышқор не несие беруші қосылуына жол берді. Егер екі немесе одан да көп несие беруші борышқорға бірдей сұрақ қойса ол ортақ жауап қайтарады.

Классикалық кезеңде стипуляциядан пайда болатын міндеттеме тоқтатылды тек сұрақ және жауап нысанындағы символикалық орындау арқылы. Мысалы:- мен саған уәде еткенді алдың ба?- Алдым.

Классикалық кезеңнен кейін стипуляция жазбаша құжат болады, яғни оны құрастыру (жазу) міндеттеменің пайда болуы үшін мәнді. Стипуляцияға қажетті талап болып шартты жасау кезінде тараптардың қатысуы болып қала берді.

Стипуляциядан басқа вербальды контрактінің жекелеген түрлері-

не: қалыңдықтан, оның туысқандарынан немесе борышқорларынан некеге тұратын ер адамға жасау беру туралы уәде, сонымен қатар еркіне жіберілген тұлғаның өз патронына адал қызмет көрсетуі, өзіне берілген міндеттерді адал орындауы туралы анты. Еркіне жіберілген тұлға тарапынан патронға жасалатын қызмет көрсету туралы заңи сипатқа ие болды, егер ол арнайы міндеттемені ант ретінде қабылдаса.

Консенсуальды шарттың бір түрі болып табылатын сатып алу-сату шарты бойынша сатушы тауарды сатып алушының меншігіне беруге міндеттенеді, ал сатып алушы тауарды қабылдап алып сатушыға бекітілген ақшаны төлеуге міндеттенеді. Сатып алу-сату шартының негізгі шаруашылық мақсаты- сатып алушының өзінің шаруашылығына қажетті тауарын алуы.

Сатып алу-сату нәтижесінде шаруашылық пайданы екі тарап та алады, сондықтан бұл екі жақты шарт және екі тараптың да қарама-қарсы талаптары болады.

Сатып алу-сату шартының мәнді талабы шарттың пәні мен бағасы. Шарттың пәні азаматтық айналымнан алынып тасталмаған денелік және денелік емес заттар. Сатып алу-сату шартының пәні жекеленген зат ретінде болуы қажет. Топтық белгілерімен анықталатын заттар сатып алу-сату шарты бойынша иеліктен шығарылмайды. Ульпианның айтуы бойынша бөтен біреудің затын да сату мүмкіндігіне күмән болмауы тиіс. (Д.18.1.28.).

Айырбас шаруашылығының дамуына байланысты болашақтағы заттарды да сату-сатып алу қажеттілігі кездесіп отырды. Шарттың пәні сонымен қатар денелік емес заттар болуы мүмкін. Мысалы, талап ету құқығы.

Сатып алу-сату шартының бағасы тек ақшалай түрде көрсетілуі керек. Егер зат түрінде көрсетілсе айырбас шарты болады. Баға туралы келісім мәміленің жасалғандығының құқықтық аяқталуы болып саналды. Бағаны үшінші тұлғалардың белгілеуі заңды деп саналды. Тараптар сонымен қатар кепілпұл туралы келісімге келе алатын. Мұндай жағдайда сатып алу-сату шарты кепілпұлды төлеген кезден бастап шарт жасалды деп саналды. Егер шартта ақысын төлеу мерзімі көрсетілмесе, қарама-қарсы орындау болжанады: ақшаны төлеу және тауарды беру.

Сатып алу-сату өзінің юридикалық құрылымы бойынша екі сатыға бөлінеді: шарт туралы келісім және шартты орындау. Шарт сатылары уақыты бойынша сәйкес келуі мүмкін, бірақ маңызды аралық

мерзіммен бөлінуі мүмкін. Сондықтан шарт орындалғанға дейін оны екі жақтың келісімімен бұзуға болады.

Сатып алу-сату шартының тараптарының міндеттері. Сатушы сатып алушыны эвикциядан сақтандыруы қажет, яғни сатып алушыға тауарды үшінші тұлғалардың құқықтарынан бос түрде беруі тиіс; сапалы тауарды беруге немесе тауардың кемшілігі туралы ескертіп беруге міндетті. Эвикция- нақты меншік иесінің немесе ұстаушының мүлікті қайтару туралы талап етуі. Нәтижесінде сатып алушы сатып алынған заттына меншік құқығын жоғалтады. Эвикция кезінде сатушы сатып алушы жағында іске қатысуы тиіс және оны эвикциядан қорғауға міндетті. Егерде сатып алушының кінәсінен затқа меншік құқығы жоғалтылса, эвикция негізінде талап қойылмайтын.

Сатып алушының заттың сапасына байланысты міндеттерін орындамауы, сатып алушыға шартты бұзу және ақшасын қайтарып алу құқығы, яғни реституция берілді. Бұл талапты мәміле жасалған кезден бастап алты айдың ішінде қоюға болатын. Сатып алушы сонымен қатар сатып алынған бағаның тауардың нақты бағасына сай келмейтін бағамен сатып алған жағдайда бір жылдың ішінде бағасын төмендету туралы талап қоя алатын.

Ал сатып алушы тауарды мерзімінде қабылдап алып және тауар құнын төлеуге міндетті. Сатып алушы тауар құнын төлеуге міндетті, егер тауар сатып алушыға берілгенге дейін кездейсоқ жойылған күннің өзінде. Бұл рим құқығы бойынша сатылған мүліктің кездейсоқ жойылу және бүліну қауіпі сатып алушыда болады деген ережемен реттелді.

Консенсуальды шарттардың өзге де түрлері. Консенсуальды шарттарға сонымен қатар жалдау, тапсырма, серіктестік шарты жатады. Жалдаудың үш түрі белгілі болды: заттарды жалдау, қызметті жалдау, жұмысты жалдау немесе мердігерлік. Жалдау шарты бойынша жалға беруші қандай болмасын затты жалға алушыға уақытша пайдалануға беруге міндеттенеді, ал жалға алушы затты қабылдап ақысын төлеуге және мерзімі аяқталған кезде затты қайтаруға міндеттенеді. Жалдау пәні қозғалатын және қозғалмайтын заттар болуы мүмкін. Заттарды жалдау шарты консенсуальды. Жалдау шартының пәні тек тұтынылмайтын заттар ғана болады. Жалға беруші затты уақытында беруге міндетті болды және шартқа сәйкес беру. Ол затты пайдалануға жарамды түрде беруге міндетті және қажет жағдайда жөндеуге міндетті. Мүліктің кездейсоқ жойылу қауіпі жалға берушіде болды. Жалға алушы затты қосымша жалға беруге құқылы болды.

Қызметті жалдау шарты – бұл бір тарап жалға алушының пайдасына қандай да болмасын қызметті орындауға, ал жалға алушы қызмет үшін ақы төлеуге міндетті болатын консенсуальды контракт. Ал, мердігерлік шарты бойынша мердігер тапсырыс берушінің тапсырмасы бойынша белгілі бір жұмысты орындауға, ал тапсырыс беруші жұмыс нәтижесін қабылдап алып ақысын төлеуге міндетті болды. Оның пәні жеке анықталған заттарды дайындау немесе өңдеу. Жұмыстың кездейсоқ жойылу қауіпі оны тапсырыс берушіге тапсырғанға дейін мердігерде, ал тапсырғаннан кейін тапсырыс берушіде болады.

Тапсырма шарты- дегеніміз сенім беруші сенім алушыға қандай да болмасын әрекетті сенім берушінің пайдасына ақысыз орындауын қабылдауы туралы консенсуальды шарт. Шарттың пәні заңи және нақты сипаттағы әрекет. Сенім алушы сенім берушінің берген тапсырмасын толық және шартқа сәйкес орындауға міндетті. Сенім алушы тапсырма мазмұнынан ауытқамауы тиіс, ол сенім берушінің алдында жеңіл салақтық үшін де жауап береді және шарт аяқталған кезде есеп беруге міндетті. Тапсырманы орындауға байланысты шығындарды сенім білдіруші көтерді.

Серіктестік шарты бойынша екі немесе одан да көп тұлға өздерінің мүліктік салымдарын немесе құқыққа қайшы емес жеке қызметтерін ортақ шаруашылық мақсатқа біріктіреді. Рим құқығы бойынша серіктестіктің төрт түрі белгілі болды: а) отбасы мүшелерінде пайда болатын барлық мүліктердің серіктестігі; б) оның мүшелерінің мүліктерінің кейбір бөлігін біріктірген, сонымен қатар серіктестіктің сәйкес қызметінен пайда болатын болашақ иелікке алынатын кірістерді біріктірген кіріс серіктестіктері; в) серіктестік мақсатына қажетті, сонымен қатар оны жүзеге асырған кезде алынатын қандай да болмасын бір істің серіктестігі- бірлескен қызмет нысаны ; г) бір заттың немес бір істің серіктестігі. Серіктестік тоқтатылады ортақ мақсатқа жеткен кезде немесе қандай да болмасын бір серіктестің шартқа қатысуға бас тартуы негізінде. Серіктестік шартының тоқтатылу негізі сонымен қатар серіктестің біреуінің төлем қабілетсіздігі және қайтыс болуы.

Қарыз шарты. Қарыз шарты- қарыз беруші қарыз алушының меншігіне топтық белгілерімен анықталатын затты немес ақшаны беруі туралы, ал қарыз алушының мерзімі жеткен кезде сондай затты немес ақшаны қайтаруы туралы нақты шарт. Қарыз шартының мәні бір тараптың екінші тарапқа затты меншікке беруі.

(1) Mutuum damus recepturi поп eandem speciem quam dedimus (alloquin с ommodatum erit aut depositum), sed idem genus, velut ut pro tritico vinum recipiamus, non erit mutuum (D. 12. 1. 2. pr.),-(1) Біз қарызға береміз, сол species-ті қайта алу үшін, яғни қандай затты берсек сондай затты қайтарып алу. Егер басқа затты қайтаратын болса, ол қарыз емес. Мысалы астық орнына вино қайтарса.

Қарыз біржақты, ақысыз міндеттеме деп саналды. Валютаны кездесек жою қауіпі жалпы ереже бойынша борышқорға оның кінәсінің нысанына қарамастан жүктелді. Қарыз шартын сипаттайтын белгілер:

- Нақты шарт (затты алған кезден күшіне енеді),
- Заттар меншік құқығына беріледі,
- Алушы тура сондай затты қайтаруға міндетті.
- Заттың кездейсоқ жойылу қауіпі алушыда.
- Міндеттеме біржақты.

Рим құқығы пайыздың жоғарғы мөлшерін шектеді. Классикалық құқықта пайыздың жоғарғы мөлшері айына 1 пайыздан аспауы тиіс болды, ал Юстиниан құқығында жылына- 6 пайыздан аспайтын.

Ссуда шарты (commodatum) бойынша бір тарап (commodans, ссуда беруші) екінші тарапқа (ссуда алушыға, commodatarius) жеке анықталған затты уақытша ақысыз пайдалануға береді, ал екінші тарап пайдалану мерзімі аяқталған кезде сол затты сақталған күйінде және тұтастай қайтаруға міндеттенеді. Шарт субъектілері – коммодант және коммодотарий. Берілген затқа меншік құқығы коммодантта сақталады, ал екінші тарап тек ұстаушы, ол мүлікті ақысыз пайдаланады және оны меншік иесіне қайтарады. Ссуда шартының белгілері:

- Ссуда шарты- нақты шарт, яғни міндеттеме пайда болады мүлікті нақты пайдалануға берген кезден бастап;
- Шарт пәні-тек жеке белгілерімен анықталған заттар;
- Заттар меншік құқығына емес, уақытша пайдалануға берілді;
- Ссуда ақысыз шарт;

· Мүліктің кездейсоқ жойылу қауіпі меншік иесі болғандықтан ссуда берушіде болды. Мерзім мәнді талапқа жатпайды, сондықтан шарт нақты мерзімге жасалуы мүмкін немесе мерзімі белгіленбеуі мүмкін. Мерзімсіз шартта ссуда беруші затты қайтару туралы талап ете алады кез келген уақытта. Ссуда шартында несие беруші заттың сапасы туралы ерекше қамқорлықты қабылдау міндеттемесін мойнына алмады, зат тек шаруашылық функциясын орындауы қажет болды, бұл бір жағына шарттың ақысыз болуына да байланысты болды.

Прекарий. Ссуды шарты ерекше қатынас болып табылатын *precarium* (прекарий) деп аталатын шарттан айырмашылығы болды. Олардың, яғни екі нысан — *commodatum* и *precarium* айырмашылығы мынада: а) екі шартта мүліктік игіліктерді бір тұлғаның екінші тұлғаға пайдалануға беруі, б) *commodatum* кезінде және *precarium* кезінде де зат ақысыз берілді.

Ал, айырмашылығы ссуды шарты пайдалану мерзімі көрсетілмеген кезде жарамсыз болмады. Ал, *precarium* мүлікті талап еткенге дейінгі мерзімді көздеді. Ульпиан бұл мәмілені былайша анықтайды: «*Precarium est, quod precibus petenti utendum conceditur tamdiu, quamdiu is qui concessit patitur*», яғни *precarium* тұлғаның сұрауы пайдалануға берген тұлғаның шыдамы жеткенге дейін мүлікті пайдалану. (D 43, 26. 1. pr.).

Кейіннен прекарий ерекше шарт болды және прекарист абайсыз кінә болған кезде де жауап берді.

Сақтау шарты. Сақтау шарты – бұл сақтаушы сақтауға беруші тұлға берген жеке белгілерімен анықталатын затты сақтауға қабылдап алатын және сақтау мерзімі жеткен кезде затты сақтаулы күйінде қайтаруға міндетті болатын нақты контракт.

Сақтаушы заттың сақталуын шартта көрсетілген мерзім аяқталғанға дейін қамтамасыз етуге және мерзімінде қайтаруға міндетті болды. Сақтаушы қасақана және қатаң салақтық үшін ғана жауап берді. Егерде сақтаушы сақтауға берген тұлғаның келісімінсіз затты пайдаланса, кейінгі тұлға тікелей сақтау бойынша талап қоя алатын. Сақтауға беруші өз затының сақтаушыға зиян келтірмеуін қамтамасыз етуге және заттың құрылымы туралы ескертуге міндетті болды. Ерекше ереже сақтаудың үш түрі бойынша белгіленді. олар: қажетті сақтау, иррегулярлық сақтау, секвестор. Қажетті сақтау сақтауға беруші тез арада өз затын үшінші тұлғаға сақтауға беруі қажетті болған жағдайда пайда болды.

Иррегулярлық сақтау- бұл топтық белгілерімен анықталатын заттарды сақтауға беру.

Секвестор- сақтаудың ерекше түрі. Бұл шарт бойынша дау болған затты үшінші тұлғаның дау аяқталғанға дейін сақтауы.

Заклад (кепілзат) шарты. Егерде кепіл затты берумен жүзеге асырылатын болса, онда тараптар арасында кепіл қатынастарынан басқа шарт сипатындағы қатынас та бекітілді. Кепілзаттың ерте кездегі нысаны фидуция болды. Фидуция бойынша кепілге салынған мүлік не-

сие берушінің меншігіне өтті және несие берушіде борышқор міндеттемені орындаған кезде тек затты қайтарудың моральдық міндеті болды.

Пигнус нысанындағы кепілде зат меншік құқығына берілмеді, зат тек кепілұстаушыға иеленуге ғана берілді. Борышқор затты қайтаруға құқығы болды.

Негізгі терминдер:

Obligatio – міндеттеме
Obligatio naturalis – табиғи міндеттеме
Obligatio tollitur – міндеттеме тоқтатылады
Obligatio exstinguitur – міндеттеме өтеледі
Datio in solutum – міндеттеменің орындалуын ауыстыру
Depositio – сақтау, сақтауға міндеттеменің орындалу затын енгізу
Compensatio – зачет-есепке жатқызу
Confusio – несие беруші мен борышқордың бір тұлғаға айналуы
Remissio debiti – борыштан босату
Novatio – міндеттемені жаңалау, новация
Delegatio – міндеттемені субъектілерді ауыстыру арқылы жаңарту
Cessio – цессия, алғашқы міндеттемені бұзбай несие берушіні өзгерту
Expromissio – борышқордың тұлғасын өзгерту
Arra – кепілпұл
Stipulatio poenae – тұрақсыздық төлемі
Aprromissio – кепілболушылық
Pignus, fiducia, hypothecam – кепіл түрі
Culpa – кінә, салақтық
Dolus – қасақана
Causa – оқиға
Contractus – талаппен қорғалатын шарт
Conventio – келісім
Pactum – талап берілмейтін келісім
Dianoia – ниет
Contractus purus – мерзімсіз, талапсыз таза шарт
Quasi ex contractu – квази-контракт
Verbis obligatio – ауызша (вербальды) контракт
Contractus litteralis – жазбаша шарт (литтеральды)
Delicta – деликт (құқықбұзушылық)

Delicta publica – жария делик
Delicta privata – жеке деликт
Furtum – меншікке қарсы деликт (ұрлық)
Quasi ex delicto – квази-деликт

Сұрақтар мен казустар:

1. Міндеттеменің пайда болу негізі болып не табылады?
2. Альтернативті міндеттемеден факультативті міндеттеменің айырмашылығы неде?
3. С.С., басқа шет мемлекетке кетуіне байланысты өзінің досына малын тастап кетті. Қайтадан келген кезінде жер сілкінісі салдарынан малының өліп қалғандығын білді. Бірақ бұған қарамастан ол досынан малының ақшасын қайтаруды талап етті. Бұны ол досында малының барлығымен және малының өлуіне досы кінәлі деп есептейтіндігімен түсіндірді. Заң кімнің құқы қорғайды?
4. Несие беруші кепілге А.А-ң иениесін алады. Шартта көрсетілген мерзім өткен соң А.А. несие берушіге қарызын қайтармайды. Борышқорды үш рет ескерткеніне қарамастан ол қарызды қайтармағандықтан А.А.-ң иениесін несие беруші сатады. Сатқан кезде несие берушіде міндеттеменің орындалмағандығы үшін алынатын қарыздан артық ақша қалғандығын білген борышқор несие берушіден соны талап етеді? Борышқордыкі заңды ма? Иение кепілге салынғандықтан ол оның меншігі еместігіне байланысты, сатудан қалған ақша да оған тиесілі емес пе?
5. Н.Н. көп мөлшердегі ақшаны қарызға алады да шет елге кетіп қалады. Қарызды қайтару мерзімі жеткен кезде Н.Н. жолға шығады, жолда оған тонаушылар кездесіп, несие берушіге қайтаруға тиісті бар ақшасын тартып алады. Несие берушіге келген Н.Н. болған оқиғаны түсіндіріп, несие беруші оның қарызын кешіреді деп үміттенеді. Бірақ несие беруші оны тыңдағысы да келмей ақшаны қайтаруды талап етеді. Заң кімнің жағында? Несие беруші ақшасын ала ала ма немесе ала алмай ма?
6. Құл өзінің көршісінен қой ұрлап алып, оны сатып жібереді. Малының жоғалғаны туралы білген көршісі ұрыға талап қояды және ұрланған қойдың нақты ақшасынан 4 есе ақша көлемінде қайтаруды талап етеді. Қойды ұрланаған құл сондай қой сатып алуға болатын ақша мөлшерін ғана қайтарады. Бұл аквилли заңында қалай шешілді?

7. М.М. өзінің көршісінен 15 құлды алдын ала ақысын төлеп алады. Бір ай өткен соң М.М. құлдарды қайтарғысы келеді, бірақ көршісі отбасымен шет мемлекетке кетуіне байланысты үйінде болмайды. Демалыстан келгеннен кейін көршісіне құлдар қайтарылады. Сонымен қатар М.М. көршісінен құлдарға жұмсаған тамағының ақшасын және тұрғын жай үшін ақшасын төлеуді талап етеді. М.М. мұндай талап қоя ала ма? Көршісі бұл туралы алдын-ала келіспегендігін басшылыққа ала отырып, ақшаны қайтарудан бас тарта ала ма?

8. Егер шартта ол туралы көрсетілмесе, міндеттеме қай жерде орындалды?

9. Д.Д. шеберхананы өртеп жібереді, бірақ міндеттемені орныда уақыты өткенімен ол иесіне келтірілген залал үшін нақты ақша сомасын төлеуге міндетті болады. Шеберхана иесі келтірілген залар үшін пайыз өндіру туралы талап ете ала ма және қандай мөлшерде? Рим құқығында бұл сұрақ қалай шешілді.

10. Міндеттемені орындау бойынша борышқор үй салуға міндетті болады. Бірақ борышқор кенеттен ауырып, қайтыс болады. Бөлінбейтін міндеттеменің орындалуын кімнен талап ете алады және бұл талап заңды ма?

11. Борышқорда бірнеше құл болады және оның біреуін міндеттемені орындау үшін ол несие берушіге беруге тиісті болатын. Құлды таңдау құқығы кімге беріледі, егер бұл туралы мәміледе көрсетілмесе?

12. Үш ағайында үй салу үшін қарызға көп мөлшерде ақша алады, бірақ олар үй салмай тұрып екі ағасы ақшаны алып қашып кетеді. Несие беруші үшінші ағасынан толық көлемде ақшаны қайтару туралы талап ете алады ма? Борышқор ақшаны тек бір өзі ғана алмағанын басшылыққа ала отырып, міндеттемені орындаудан бас тарта алады ма?

13. Кепіл ұстаушыға кепілге жылқы беріледі және оны ол өз еркімен пайдалана бастайды. Ол затты пайдалануға құқылы ма?

14. А.А. Б.Б.-дан құл сатып алу үшін қарыз алады. Бірақ мерзімі жеткен кезде қайтаратын ақшасы болмайды да ол ақшаның орнын жерін беру туралы шешімге келеді. А.А. бұлай етуге құқы бар ма? Б.Б. жердің орнын ақшасын қайтару туралы талап етуге құқылы ма?

15. А.А. Б.Б.-дан белгісіз мерзімге қой алады? Бірақ А.А.-да қайтаруға қой болмайды да оның орнына В.В. несие берушіге қарызды қайтарады. Қарызды кімнің бергені мәнді ме? Несие беруші А.А.-дан қарызды қайтару туралы талап ете алады ма?

16. А.А. Б.Б-ны үй салуға жалдайды және оған ақысын төлейді. Бірақ оқыста Б.Б. қайтыс болады. Несие берушіге кім ақшасын қайтарады? Б.Б.-ң туысқаны оның орнына үй салуға құқылы ма? А.А. тұрақсыздық төлемін талап ете алады ма?

17. Бірақ Б.Б. құлдың ауру екенін ескертпейді. А.А. ақшасын кері қайтарып алу туралы немесе құнын кеміту туралы талап ете ала ма? Ауру көзге көрінетін немесе көрінбейтін кемшілік бола ала ма?

18. Екі айлық бұзау тайынша ретінде сатылады. Бұл мәміленің күші бар ма?

19. А.А. өзінің алыс туысқанының баласы болып келетін Н.Н.-ды кәмелеттік жасқа толғанға дейін белгілі бір ақша сомасының көлемінде асырау туралы міндеттенеді. Н.Н. кәмелеттік жасқа толғаннан кейін оны туыстары алып кетеді. А.А. туыстарынан Н.Н.-ға бірнеше айға артық кеткен ақшаны қайтару туралы талап ете ала ма?

20. Н.Н.-ң малы тұрған А.А.-ң сарайы жер сілкінісінің салдарынан бұзылды және нәтижесінде екі сиыры өліп қалады. Н.Н. залады өтеу туралы талап ете ала ма?

21. 25-ке толмаған тұлғалардың жасаған мәмілелерінің ерекшеліктері неде?

22. Міндеттеменің мазмұны, міндеттеме түрлері, шарттардың топтастырылуы туралы рим заңгерлерінің бірнеше пікірлерін көрсетіңіз.

23. Custodia и vis maior-ң құқықтық режимінің ерекшелігі неде?

24. Егерде зат бірнеше тұлғаға сақтауға қалдырылса кімге талап қоюға болады?

25. Жалдау, қызмет көрсету, мердігерлік шарттарының ерекшеліктерін көрсетіңіз.

26. Рим құқығында қарыз беруші мен қарыз алушының арасындағы қатынастың жазбаша бекітілуі болды ма?

27. Вербальды контрактілердің кемшіліктерін көрсетіңіз?

28. Литтералды контрактілерді бекіту міндетті кімге жүктелді және қай жерде?

29. Атаусыз контрактілерді атаңыз және сипаттаңыз. Олар неге мұндай атауға ие болды?

30. Аквилли заңдары бойынша кінәлі тұлғалардың жауапкершілігінің мазмұнын және сипатын анықтаңыз.

31. Квази-деликтіден пайда болатын міндеттемелерге мысал келтіріңіз.

32. Қай шарттың пәні топтық белгілерімен анықталатын заттар болады?

33. Ссуда шартында мүліктің кездейсоқ жойылуы кімде болады?

34. Стипуляция қалай жасалады?

35. Патронда тамаша имение болады. Патрон оны балаларына қалдыруды армандайды, бірақ патронның балалары болмағандықтан ол оны өзінің бостандыққа жіберген адал сенімді құлына тастау туралы шешімге келеді. Сол себепті олар имениені құлға сыйға беруге байланысты шарт жасайды. Кейін патрон әйелінің жүкті екенін біледі. Сол кезде ол әйелінің жүкті екендігін білмегендігін және имениені қайтару туралы талап етеді. Істі қадлай шешуге болады. Бостандыққа жіберілген тұлға шарт екі жақты келісім арқылы жасалды, сондықтан оны қатаң сақтау керек дегенді басшылыққа алып, имениені қайтарудан бас тарта ала ма?

36. Л.Л. өзінің досына бірнеше малды 1000 ассаға сатуға тапсырма берді. Досы малдарды 1500 ассадан сатады. Мұны білген малдың иесі қуанып кетеді және досы 1500 ассаны толық береді деп ойлайды. Бірақ досы оған тек 1000 асса береді. Малдың иесі сатқаннан түскен барлық ассаны талап ете алады ма?

37. Сатушы құлды сатқан кезде құлдың өте еңбекқор екендігін айтты. Бірақ құл ондай болмады. Сатып алушы құл күні-түні жұмыстан қолын алмайды деп сенді. Құлдың еңбекқорлығына көңілі толмаған сатып алушы сатушыға талап қояды. Талапта сатып алушы сатушы құл еңбекқор деп алдағаны туралы көрсетті. Талаптың күші бар ма?

38. Ссуда беруші өзінің қожайынына пайдалануға ауру қойын береді. Кейін ол қой қожайынның барлық атарын ауыртады. Кейіннен ссуда берушінің қойдың ауру екенін білгендігі белгілі болады. Қожайын заладың орнын толтыру туралы талап ете ала ма?

39. Ссуда беруші ссуда алушының пайдалануына өзінің атын ссуда алушы баласын атқа мініп үйрету үшін береді. Бірақ ссуда алушы өз жоспарын өзгертіп сол атпен өзі жорыққа шығып кетеді. Жолда қарақшылар шабуыл жасап, атты алып алады. Ссуда алушы ссуда берушінің алдында жауап бере ме?

40. Бір айдың ішінде сен маған 2000 ассаны қайтаруға міндеттесің бе? Төменде көрсетілген мысалдардың ішінде стипуляция жоқ:

- Борышқор бірден: «Иә» деп жауап берді;
- Борышқор басын изеді;
- жауабы: «неге қайтармасқа »;

- бірден: «міндеттенемін» деп жауап берді.

41. А.А. Б.Б-мен сатып алу-сату шартын жасайды. Бірақ олар заттың бағасын көрсетуді ұмытып кетеді. Бұл шарт жарамсыз деп саналады ма?

42. Жалға алушы А.А.-дан үйді жалға алады, бірақ пайдаланғаны үшін ақы төлемеуден бас тартады. Сонымен қатар жалға алушы үйдің жағдайын нашарлатып жібереді. А.А. залады өтеу туралы талап қоя ала ма?

43. А.А. В.В.-дан жайылымға мал алады. А.А. көрсетілген мерзімде тиісті жағдайда малды қайтаратындығы туралы міндеттенді. Біраз уақыт өткен соң малға қасқыр шауып В.В.-ң екі қойын жеп кетеді. А.А. қойлардың өлуіне кінәсінің жоқ екендігін және өлген қойларды төлемейтіндігі туралы ескертті. Істі қалай шешуге болады?

44. Екі азамат сатып алу-сату шартын жасады. 6 ай өткен соң сатып алушы сатып алынған затта көрінбейтін кемшілік бар екенін анықтады. Сатып алушы шартты бұзу туралы талап қоя ала ма?

Дайындалуға арналған тестер:

1. Борышқорлар жаупаркершілігі жалпы қарыздың бірдей бөлігімен пропорционалды жауап беретін міндеттеме қалай аталады?

- ортақтасқан
- үлестік
- табиғи
- бөлінетін
- факультативтік.

2. Борышқордың екі әрекеттің біреуін жасауға міндетті болатын міндеттеме қалай аталады?

- факультативтік
- альтернативтік
- топтық
- табиғи
- цивильдік.

3. dare бұл-

- беру
- жасау
- ұсыну

- сатып алу
  - сату.
4. Заттарды беруді бекітетін міндеттеме-бұл
- Нақты контракт
  - консенсуальды контракт
  - вербальды контракт
  - литтеральды контракт
  - пакт.
5. Әрекет етуі болашақтағы белгісіз оқиғаға байланысты болатын шарт қалай аталады?
- шартты
  - абстрактілі
  - ерікті
  - екіжақты
  - каузальды.
6. Болашақ несие берушінің сұрағымен және борышқор болуға келісімі бар тұлғаның осы сұраққа сәйкес келетін жауабымен жасалатын ауызша шарт-бұл
- Стипуляция
  - Сатып алу-сату
  - Айырбас
  - Аренда
  - Мердігерлік.
7. Қандай шарт консенсуальды шартқа жатпайды?
- заем шарты
  - сатып алу-сату
  - тапсырма
  - серіктестік
  - мердігерлік.
8. Сатып алу-сату шартының пәні не бола алмайды?
- Азаматтық айналымнан алынып қалған заттар
  - Болашақта пайда болатын заттар
  - Материалдық емес заттар
  - Денелік
  - Қозғалмайтын.
9. Қандай шартта тараптар сенім алушы және сенім білдіруші деп аталады?
- Тапсырма шартында

- Сатып алу-сатуда
  - Мердігерлікте
  - Арендада
  - Сыйға тартуда.
10. Қай шарт нақты шарт болмайды?
- Тапсырма
  - Ссуда
  - Заем
  - Заклад
  - Секвестор.
2. Бір тұлғаның екінші тұлғаға мүлікті ақысыз мерзімін көрсетпей пайдалануға беруі- бұл
- Прекарий
  - Заем
  - Секвестор
  - Сақтау
  - Пигнус.
3. Топтық белгілерімен анықталатын заттарды сақтауға беру-бұл
- Иррегулярлық сақтау
  - Әдеттегі сақтау
  - Секвестор
  - Қажетті сақтау
  - Тапсырма

Бақылау сұрақтары:

1. Рим жеке құқығының түсінігі және маңызы.
2. Жария және жеке құқық айырмашылығы.
3. Рим жеке құқығының кезеңдері.
4. Рим жеке құқығының жүйесі. Рим жеке құқығының жүйесін қалыптастыру қағидалары.
5. Рим жеке құқығының рецепциясы.
6. Рим құқығының қайнар көздері, түсінігі, түрлері.
7. Рим құқығының қайнар көздерін топтастырылуы.
8. Әдет-ғұрып құқығы. 12 кесте заңдары.
9. Заң: түсінігі, түрлері, құрылымы.
10. Магистр эдиктілерінің түсінігі және мәні.
11. Сенатуконсульттар, император конституциялары.

12. Рим заңгерлерінің қызметі.
13. Юстиниан Кодификациясы. Рим құқығының ескерткіштері.
14. Құқықты жүзеге асыру түсінігі. Құқықты жүзеге асыру шеңбері.
15. Құқықты қорғау. өзін-өзі қорғау. Құқықты мемлекеттік қорғау.
16. Преторлар мен судьялардың қызметі. Судьялардың алқалық және жеке дара қатысуы.
17. Рим құқығындағы талаптар жүйесі. Талаптардың түсінігі және топтастырылуы.
18. Азаматтық процесс. Азаматтық процесстің даму кезеңдері.
19. Легисакциондық, формулярлық, экстраординарлық процесстер, түсінігі, ерекше белгілері.
20. Азаматтық процесс сатылары – *in iure* и *in iudicio*. Реституция. Интердиктік және когнициондық өндіріс.
21. Рим жеке құқығындағы мерзімдердің маңызы және түрлері. Ескіру көнелілігі.
22. Рим жеке құқығындағы тұлғалар категориясы, түсінігі. Тұлғалар, олардың құқықтық жағдайы.
23. Құқыққабилеттілік, түсінігі, құрамдас элементтері. Рим жеке құқығындағы әрекетқабилеттілік. *Status libertatis, status civitatus, status familias*.
24. Жеке тұлғалар категориясы. Рим азаматтарының, перегриндардың, латиндардың, құлдардың, колондардың құқықтық жағдайы.
25. Заңды тұлғалар теориясы. Ерте Римдегі заңды тұлғаларды сипаттайтын белгілер.
26. Рим отбасы. *Patria potestas, patres familias*. Агнаттық және когнаттық туыстық.
27. Неке, түсінігі, түрлері. Заңды және заңсыз неке. *Cume manu* және *sine manu*, конкубинат институты.
28. Жұбайлардың жеке және мүліктік қатынастары.
29. *Dos*. Некенің тоқтатылуы. Некеге екінші рет тұру.
30. Балалары мен ата-аналарының өзара қатынастары. Шешесі мен балаларының *cume manu* және *sine manu* некелеріндегі өзара қатынасы.
31. Әкесі мен балаларының арасындағы қатынас. Әкесінің *patria potestas*-ы және *patria potestas*-? шектелуі. *Patria potestas*-н тоқтатылуы.
32. Заңдандыру және бала асырап алу. Заңдандыру тәсілдері. *Adoptio, arrogatio*.

33. Қамқоршылық және қорғаншылық. Қамқоршы мен қорғаншы қызметтеріндегі айырмашылық.
34. Заттардың түсінігі. Заттарды топтастыру.
35. Иелену түсінігі. Иеленутүрлері: цивильдік және преторлық, заңдық және заңсыз, адал және адал емес.
36. Иеленудің пайда болуы және тоқтатылуы
37. Иеленуді қорғау. Интердикті түрлері.
38. Меншік құқығының түсінігі. Меншік құқығын шектеу.
39. Меншік құқығының түрлері: квинтиттік және бонитарлық, цивильдік және преторлық, италиялық және провинциальдық.
40. Меншік құқығына ие болу.
41. Меншік құқығын қорғау. Виндикациялық және негаторлық талаптар. Меншік құқығын жоғалту.
42. Бөтен біреудің затына құқық. Сервитут, түсінігі, түрлері.
43. Сервитутқа ие болу және оны жоғалту негіздері. Сервитуттарды қорғау.
44. Эмфитевзис және суперфиции.
45. Кепіл түсінігі, нысаны.
46. Мұрагерлік түсінігі. Әмбебап мұрагерлік және сингулярлық құқыққабылдаушылық. Қажетті мұрагерлік.
47. Мұрагерлік құқық, түсінігі, дамуы, кезеңдері, рим жеке құқығының басқа институттарымен байланысы.
48. Өсиет бойынша мұрагерлік.
49. Өсиет түсінігі. өсиет жасау нысаны: *testamentum comitiis calatis*, *testamentum in procinctu*, использование *mancipatio* (ауызша және жазбаша)
50. Заң бойынша мұрагерлік.
51. 12 кесте заңдары бойынша мұрагерлердің кезегі. Преторлық эдикт бойынша мұрагерлердің кезегі. Юстиниан реформалары бойынша мұрагерлердің кезегі
52. Қажетті мұрагерлік. Мұрагерліктің ашылуы және қабылдап алу. Өсиеттен бас тарту. Легат және фидейкомистер.
53. Міндеттеменің түсінігі. Міндеттеменің пайда болуы.
54. Міндеттемені топтастыру. Міндеттемедегі көп жақтылық.
55. Міндеттемені орындау. Міндеттемені орындау орынын анықтау, маңызы, тәсілі.
56. Мерзімін өткізіп алуға байланысты құқықтық салдар. «Пургация» мерзімін өткізіп алу.

57. Міндеттеменің тоқтатылуы: obligatio tollitur и obligatio extinguitur. Міндеттеменің тоқтатылу тәсілдері.

58. Цессия және бөтен біреудің қарызын қабылдау.

59. Міндеттемені қамтамасыз ету: кепілпұл, кепіл, кепілболушылық, тұрақсыздық төлемі

60. Кінә, түсінігі. Кінә дәрежесі. Уақиға және дүлей күш.

61. Міндеттемені орындамағаны үшін борышқордың жауапкершілігі.

62. Залалды өтеу. Залал түрлері. Өтеу көлемі.

63. Деликтілер, түсінігі, түрлері. Жеке деликтілер, түрлік сипаттамасы. Жария деликтілер.

64. Квази-деликт, түсінігі, түрлері.

65. Шарт, контракт, келісім.

66. Шартты талқылау.

67. Алдау, күш көрсету, қорқыту, қателесу.

68. Шарт талаптары мен мерзімдері

69. Шарттарды топтастыру

70. Қарыз, ссуда, сақтау.

71. Сатып алу-сату, жалдау, мердігерлік, серіктестік, тапсырма шарттары.

72. Атаусыз контрактілер, формальды емес келісімдер. (pacta vestita, pacta adiecta, pacta ptaetoria, pacta legitima).

73. Квази-контрактілер

Рим жеке құқығы бойынша терминология

1. *A verbis legis non est recedendum* – заңның сөзінен кері шегіну-ге болмайды
2. *Ab agendo* – құқықтан айырылған, құқыққа білетті емес
3. *Accessio cedit rei principali* – керек-жарақ негізгі затпен бірге жүруі тиіс
4. *Actori incumbit onus probandi* – дәлелдеу ауырпалығы талапкерде болуы тиіс
5. *Adoptio naturam imi tatur* – бала асырап алудың табиғимен теңестірілуі (ер адам асырап алады және жас айырамышылығы-18 жас болуы тиіс)
6. *Aestimatio periculum fasit eius qui suscepit* – сатуға затты қабылдап алған тұлға оқиға үшін де жауап береді
7. *Applicatio est vita regulae* – қолдану өмірдің ережесі болып табылады (ереже қолдану үшін пайда болады)
8. *Bis de eadem re ne sit action* – бір іс бойынша екі рет талап қойылмайды
9. *Casus a nullo praestatur* – оқиға үшін ешкім де жауап бермейді
10. *Consensus fasit ius* – келісім құқықты тудырады
11. *Diminium non potest ese in pendenti* – меншік иесінің құқығы тоқта тұрылуы мүмкін емес
12. *Ex mala causa non oritur action* – заңсыз мәміледен талап ету құқығы пайда болмайды
13. *Ex iure quod est regula fiat* – өмірде әрекет ететін құқықтан заңдылық қағидасы пайда болады
14. *Furiosus ad sentis loco est* – ақылсыз хабар-ошарсызға теңестіріледі
15. *Glossa viperino est quae corrodit viscera textus* – жоққа шығаратын талқылау мәтіннің мазмұнын бұзады
16. *Genus perire non censetur* – топтық тоқтатылмайды (топтық затты жоғалтқан борышқор үшін)
17. *Hereditas adimi non posse* – қабылданған мұрагерлікті мұрагерден алып алуға болмайды
18. *Idnorantia legis neminem exusat* – заңды білмеу кешіруге жатпайды
19. *Impossilium null obligatio est* – мүмкін еместі орындау міндеті болмайды

20. *Jus publicum privatorum pactis mutari non potest* – жария құқық қалыптарын жеке келісім арқылы өзгертуге болмайды

21. *Legem brevem esse oportet* – заң қысқа болуы керек

22. *Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet* – ешкім де өзінде бар құқықтан артық құқықты басқа біреуге бере алмайды

23. *Non obligat lex nisi promulgata* – заң жарияланбаса міндеттей алмайды

24. *Non solius damni puto et lucri habendum rationem* – тек зиян емес, пайда да ескерілуі керек

25. *Nulla emptio sine pretio esse potest* – бағасыз сатылуы мүмкін емес

26. *Nullus videtur dolo facere qui iure suo utitur* – егер де өзіне тиесілі құқықты қолданса, ешкім де қасақана жасаған болып саналмайды

27. *Nisi fiat restitutio segultur condemnatio quanti ea res est* – бастапқы қалпына келтіру болмаса, залалдың орнын толтыру орын алады

28. *Prior tempore potior iure* – кім уақыттан бұрынырақ болса, сол құқықта басымырақ болады

29. *Res transit cum suo onere* – меншік өзінде бар ауыртпалықпен бірге көшеді

30. *Servitus servitutis esse non potest* – сервитутқа сервитут болуы мүмкін емес

31. *Scire leges non hoc est verba earum tenere sed vim ac potestatem* – заңды білу оның сөздерін сақтау емес, күші мен мағнасын білу

32. *Si omnia quae oportuit observavit caret culpa* – талап етілгеннің бәрі сақталса, кінә жоқ

Көмек құралы ретінде сұраққа жауап

Жария құқықтың түсінігі мен ерекшелігі неде?

Жария құқық биліктік қатынастарды реттеді және тараптарға міндетті қалып(норма) мазмұнын құрады. Осыған байланысты жария құқық ережелері жек тұлғалардың келісімдері арқылы өзгертілуге жатпайтын.

Жеке құқық қандай қатынастарды реттеді?

Жеке құқық мүліктік қатынастарды реттеді және тараптардың теңдігіне негізделді. Жеке құқық ережелері міндеттемеге қатысушылармен өзгертілуге болатын. Жеке құқық нормалары жеке тұлғалардың мәдесін қорғады.

Рим жеке құқық оқытудың маңызы неде?

Рим жеке құқық өңделген қалып жүйесінен тұрды және барлық мүліктік қатынастардың түрлерін реттеді. Рим жеке құқық тек ғылыми шеңберде ғана емес, оқу процессінде оқытылудың сарапталған пәні ретінде танылды. Рим жеке құқығының оқытылуы азаматтық құқық танып білудің сара жолы болып табылады.

Рим жеке құқығының негізгі институттары қандай?

Рим жеке құқығының негізгі институттарына мыналар жатқызылады:

- Ерте Римдегі тұлғалардың құқықтық мәртебесі;
- Римдегі неке және отбасы;
- Заттық құқықтар;
- Міндеттеме құқы;
- Мұрагерлік құқы.

Рим жеке құқығының жүйесі дегеніміз не және қандай түрлері бар:

Рим жеке құқығының жүйесі дегеніміз-жеке рим құқығының қалыптарын (нормаларын) топтастыратын анықталған тәртібі. Рим жеке құқығының теориясында екі құқықтық қалып жүйесі бар. Атап айтқанда: пандектілік және институциндік.

Пандектілік жүйенің негізгі институттары қандай?

Пандектілік жүйе институттарына:

- заттық;

- міндеттеме құқы;
- отбасы құқы;
- мұрагерлік құқық жатады.

Рим жеке құқының даму сатылары қандай?

Рим жеке құқының дамуының бірінші сатысы, классикалық дәуірге дейін, бұл ерте уақыттын басталып б.э. 1 ғасырында аяталады. Бұл сатыда рим құқы патриархалдық қоғамдық қатынастарды реттеуге қызмет етті.

Екінші саты классикалық дәуір, бұл б.э. 1 ғасырынан басталып б.э. -3 ғасырының аяғына дейін жалғасын тапты. Бұл сатыда рим құқығы ең жоғарғы даму нәтижесіне жетті және тауар-ақша қатынастарын реттеді.

Үшінші саты, абсолюттік монархия. Бұл б.э. 3 ғасырының аяғынан б.э. 6 ғасырының аяғына дейін жалғасты. Бұл сатыда негізінен рим жеке құқының қалыптарын жүйелеу және кодификациялау орын алды.

Рим жеке құқының қайнар көзі дегеніміз не және қандай түрлері бар?

Рим жеке құқының қайнар көзі дегеніміз – Рим жеке құқының қалыптарын бекіту және сипттау тәсілі. Рим жеке құқының қайнар көздеріне мыналар жатады: әдет-ғұрып құқы, заң, магистрат эдиктісі, Рим юристерінің қызметі. Рим жеке құқының субъектілерінің шеңберіне таралуына байланысты, цивильдік құқтың қайнар көздері және преторлық құқтық қайнар көздері деп бөлінеді.

Цивильдік құқ пен преторлық құқтың айырмашылығы неде?

Цивильдік құқ тек рим азаматтарына қатысты қолданылды. Бірақ басқа мемлекеттердің территориясын жаулап алу нәтижесінде және басқа мемлекет азаматтарымен іскерлік байланыстарды реттеу үшін арнайы актілер қажеттігі туды. Бұл арнайы актілерді Римдегі лауазымды тұлға-преторлар жүзеге асырды. Бұл актіде римдіктер мен бөтен елдің азаматтары арасындағы қатынастарға қолданылатын ережелер көрсетілді. Мұндай ережелердің жиынтығы преторлық құқты қалыптастырды. 3-ғасырдың аяғында цивильдік құқ пен преторлық құқ арасында айырмашылық жойылды.

Әдет-ғұрып дегеніміз не және оның рим құқында алатын орны қандай?

Әдет-ғұрып дегеніміз-бірнеше рет қолдану нәтижесінде пайда болған және мемлекетпен санкцияландырылған мінез-құлықтың жазылмаған ережелері. Әдет-ғұрып жрецтер, магистраттар тәжірибесінде қалыптасты.

Әдет-ғұрып нормалары екі түрге бөлінді. Атап айтқанда *mores maiorum* және *usus* (әдеттегі тәжірибе және ата-баба әдет-ғұрыптары).

Заңның рим құқының қайнар көзі ретінде көрініс табуы қалай анықталады?

Республика дәуірінде барлық заңдар тек халық жиналысында қабылданды және *leges* деп аталды. Заңдарды қабылдау үшін міндетті түрде үш органның қатысуы міндетті болды. Олар халық жиналысы, магистрат және сенат. Принципат дәуірінде халық жиналысы өзінің мәнін жоғалтты және заңдар сенатпен ғана шығарыла бастады да сенатусконсульттар деп аталды. Император билігін нақты бекіткен және абсолюттік монархияның келуі тек императордың жеке өкімін ғана заң деп саналуына әкелді (яғни конституциялар). Император өкімінің төрт түрі бар. Олар: эдикт-жалпы халыққа арналған, рескрипт-жеке-леген істер бойынша император өкімі, мандаттар-чиновниктерге берілетін нұсқаулар, декреттер-даулы істер бойынша император шешімдері.

Магистр эдиктісінің мәні неде?

Магистр эдиктісі-республикалық магистрдің қызметке тұрар алдында шығарған арнайы актісі (бағдарлама). Ерекше мәнге ие болған эдикті, бұл претор эдиктісі болды. Эдиктіде магистр өздерінің қызметінің мерзімінде жасайтын қызмет түрлерін көрсетті және қандай жағдайда талап қойылады және қойылмайды, басқа мемлекеттермен арақатынас т.б. ережелерді көрсетті. Б.э.2 ғасырынан бастап шығарылған эдикт өзгертілмеді және толықтырылмады.

Рим юристерінің қызметі дегеніміз не және қандай түрлері болды?

Ерте кезде юристер деп жрецтер саналды. Рим юристерінің қызметі үш бағытта болды. Ол кеңес беру-*respondere*, жазбаша құжаттарды рәсімдеу және құрастыру - *cauere*, тараптардың әрекеттеріне процес-

суальдық басшылық жасау-агеге деп аталды. Рим юристерінің құқ творчествосы ресми түрде танылды және рим жеке құқының қайнар көзі ретінде танылды. Юристердің еңбектері *Дигест* түрінде шықты және заңға претор эдиктісіне түсіндірме нысанында шығарылды. Атақты юристер ретінде Павел, Гай, Ульпиан, Помпони танылды.

Рим жеке құқының қайнар көзі болып табылатын кодификацияның рим құқында алатын орны қандай?

Римде пайда болған нормативтік актілердің әртүрлілігі мен көлемінің көптігі рим жеке құқын жүйелеуге әкеліп соқтырды. Ең алғаш ресми кодификация б.э. 5 ғасырында император Феодосии тұсында болды. - Мұның нәтижесінде 16 кітаптан тұратын Феодосии кодексі жарыққа шықты. Б.э. 6 ғасырында император Юстинианның кезінде жаңадан кодификация жүргізілді. Нәтижесінде төрт бөлімнен тұратын Юстиниан Жинағы жарыққа шықты. Бұл жинақтық бөлімдері Кодекс, Новелла, Дигеста, Институтция деп аталды. Кодексте император конституциялары орын алды. Новеллада да император конституциялары болды. Ал, Дигестада 39 рим юристерінің шығармаларының жиынтығы болды. Институтция рим жеке құқының оқулықтарынан тұрды.

Рецепция дегеніміз не?

Рим құқының рецепциясы-бұл сол мемлекеттің жағдайын кейінгі кезде пайда болған басқа мелекеттерге пайдалану. Рим құқы герман құқық жүйесінің қалыптасуына ерекше әсер етті. Рим құқының рецепциясы ерте римде құқық ережелерінің және негізгі түсінігінің алғаш қалыптастырылуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар римде заттық және міндеттемелік құқық қатынастарының реттелу жүйесі, заңдар мен эдиктілердің кең көлемдегі юридикалық тәжірибесінің пайда болуымен де рим рецепциясы ерекшеленеді. Бұл факторлар әртүрлі басқа елдердің құқ жүйесінің қалыптасуына негіз болған базис болып табылады.

Римде азаматтық іс жүргізу ерекшеліктері қандай?

Ерте римде бұзылған құқты қалпына келтіру тәсілі ретінде өзін-өзі қорғау тәсілі орын алды. Кейіннен таптық теңсіздіктің жол алуына байланысты пайда болған дауды шешетін арнайы орган сот пайда болды. - Соттың пайда болуымен жеке-құқықтық дауларды сотта шешудің ерекше тәртібі-азаматтық процесс пайда болды.

Ерте римдегі азаматтық процесстің өзіне тән белгілері қандай?

Азаматтық процесстің негізгі белгілері, біріншіден, сот процессіне тараптардың міндетті түрде қатыстырылуы. Екінші, жауапкердің процесске қатысуын талапкердің қамтамасыз етуі. Үшінші, азаматтық процесс *jus және judicium* сатыларынан тұрды. Төртінші, рим азаматтық процессі қатаң формалділігімен ерекшеленді.

Jus және judicium сатыларының айырмашылығы неде?

Jus сатысында шешім шығаруға дайындық жүргізілді. Егер осы сатыда жауапкер талапкердің наразылығын мойындаса процесс тоқтатылады да судья соңғы шешімді шығарады. Негізгі саты болып екінші саты саналды, себебі нақ осы сатыда барлық істің мән-жайы тексеріліп сот шешім шығаратын.

Легисакциондық процесстің ерекшеліктері қандай?

Легисакциондық процесс екі сатыдан тұрды. Олар және деп аталды. Де тараптар белгіленген мерзімде магистратқа келді және даулы мәселенің пәні болып табылатын затты алып келді (мысалы, жер туралы болса жердің бір уыс топырағын). Бұдан кейін процесс басталады да, алдымен талапкер, одан кейін жауапкер сол заттың үстіне ерекше таяқты қояды және бекітілген формуланы және фразаны айтуы тиіс болды. Кім жаңылысса немесе қателессе сол даудан жеңілген болып есептелінеді. Егер тараптар қателеспесе ақшалай кепіл жасалынды. Кейін жеңген тарап кепілді қайтарып алады, ал жеңілген тараптың кепілі қазынаның пайдасына өтеді. Бұдан кейін претор судьяны тағайындайды, судья тек рим азаматы ғана бола алатын. Екінші сатыда претормен бекітілген судья істі мән-жайы бойынша қарайды, яғни құжаттармен танысу, куәгерлерді тыңдау т.б. атқарады. Соңынан судья шешім шығарады. Соттың шешімі шағымдануға жатпады. Сотқа себепсіз келмеген тарап жеңілді деп есептелінеді.

Формуланың басты бөліктері неден тұрады?

Формула келесі мынадай бөліктерден тұрады:

- 1) Кіріспе. Кез-келген формула нақты судьяны бекітуден басталды.
- 2) Интенция-талапкердің наразылығының мазмұнын және мәнін ашты.
- 3) Кондемпнация-интенцияның ақиқатқа сай екендігі расталған кез-

де талаптың қанағаттандырылатындығы туралы жазба. Формула сонымен қатар міндетті емес бөліктерден де тұруы мүмкін. Олар эксцепция және прескрипция. Эксцепция бұл жауапкердің наразылығы егерде наразылық негізі дәлелденсе, претор бұл туралы кондемнацияда көрсетті және талаптан бас тартуға міндеттеді. Прескрипцияда талапкер барлығын емес, тек белгілі бір бөлігін өндіріп беруді сұрады. Формулада прескрипцияның болуы кейін талапкерге тиесілі қалған соманы өндіруге негіз болды.

Экстраординарлық процесс ерекшеліктері қандай?

Экстраординарлық процесстің ерекшелігі процесстің бір ғана сатыдан тұруы және басынан аяғына дейін процесстің бір тұлғамен жүргізілуі.

Процесс жазбаша болды және процесске тек еана тараптар қатыса алатын, ал шешім шағымдануға жататын.

Рим құқығында талаптың алатын орны қандай?

Талап дегеніміз-претор эдиктісінде көрсетілген сот процессінің нәтижесінде шығарылған шешім арқылы талап қоюшының мүдделерін қорғау құралы. Римде негізгі талаптар ретінде заттық және жеке, аналогия бойынша талап, фикциямен талап, кондикция т.б. түрлері болды. Заттық талап қандай да болмасын тұлғаның заттық құқықын қорғайтын құралы болды. Жеке талап кез-келген тұлғаның міндеттемелік құқықын қорғады және алдын-ала белгілі тұлғаға қарсы берілетін талап.

Претордың ерекше қорғау құралдары қандай?

Рим құқығында претордың ерекше қорғау құралдары болып интердикт, стипуляция, реституция, иеленуге ену құралдары жатқызылды. Интердикт-азаматтардың құқықтарын бұзатын қандай да болмасын әрекеттерін тез арада тоқтатуға тиым салу туралы бұйрық. Стипуляция-егерде уәде претордың қатысуымен берілсе, ол міндетті болды, егер орындалмаса күштеу шараларын қолдануға болатын. Реституция-бастапқы қалпына келтіру. Иеленуге ену-мүлікті мұралау кезінде, мұрагер болып танылған тұлғаның құқықтарын қорғауға қолданды.

Құқыққабилеттілік дегеніміз не және оның элементтері қандай?

Құқыққабилеттілік дегеніміз құқықтарға ие болу қабилеттілігі.

Құқыққабилеттілік үш элементтен тұрады. Ол: бостандық жағдайы, азаматтық жағдайы, отбасылық жағдайы.

Рим азаматтарының құқыққабилеттілігінің ерекшелігі неде?

Рим азаматтарының құқыққабилеттілігі негізгі екі элементтен тұрады. Ол-заңды некеге тұру құқы және мәмлелерді өз еркімен жасау құқығы. Егерде осы аталған элементтердің бірі болмаса немесе жоғалтылса толық құқыққабилеттілігі жоқ деп саналды. Аталған элементтің екіншісі әрекет қабилеттілік деп аталды.

Әрекетқабилеттілік дегеніміз не және оның қандай түрлері бар

Рим жеке құқы бойынша әрекетқабилеттіліктің мынадай түрлері болды. Толық әрекетқабилеттілігі жоқтар-7 жасқа дейінгілер. Толық емес әрекет қабилеттілер, яғни ер адамдар үшін 7 жастан 14 жасқа дейінгілер, әйел адамдар үшін 7 жастан 12 жасқа дейін. Бұлар өз еркімен өздерінің мүлкін көбейте алатын мәмлелерді жасауға құқы болды. Қалған мәмлелерді жасауға әкесінің не қорғаншысының келісімі қажет болды. 14 жастан 25 жас аралығында толық әрекет қабилеттілігі болды олар кез-келген мәмлени жасай алатын. Жасына қарамастан психикалық аурумен ауыратын, дене кемшілігі бар тұлғалардың әрекетқабилеттілігі шектелді.

Латындар мен перегриндардың құқықтық жағдайы қандай

Латындар бастапқыда екіге бөлінді, латындар және жай латындар деп. Ерте латындар мүліктік айналыста рим азаматтарымен бірдей құқықтары болды. Жай латындардың саяси құқықтары болған жоқ және мүліктікте шектеулер болды. Мысалы, өсиет қалдыра алмайтын б.э. 90-89 ж. соғыстан кейін латындар рим азаматтарымен бірдей құқыққа ие болды.

Перегриндар дегеніміз-ерте рим аумағындағы шетел мемлекеттерінің тұлғалары. Бастапқыда перегриндардың құқықтары болған жоқ, кейіннен сауда айналысының дамуымен перегриндар преторлық құқыпен қорғануға құқықтары болды. Ал, б.э.212 ж. император Каракалла оларға рим азаматтығын сыйға берді. Осыдан бастап олардың құқыққабилеттілігі рим азаматтарының құқыққабилеттілігімен бірдей болды.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

А) негізгі

15. Новицкий И.Б. Римское частное право. Учебник. - М., 1948.
16. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. Учебное пособие. - М., 1960.
17. Новицкий И.Б. Римское частное право. Учебное пособие. - М., 1998.
18. Новицкий И.Б. Римское право- 6-е издание. - М., 1994.
19. Хвостов В.М. Система римского права. Учебник. - М., 1996.
20. Дождев Д.В. Римское частное право. Учебник для вузов. - М., 1997.
21. Косарев А.И. Раннеримское право. Учебное пособие. - Калинин, 1977.
22. Косарев А.И. Римское право. - М., 1986.
23. Хутыз М.Х. Римское частное право. - М., 1994.
24. Черниловский З.М. Римское частное право: Элементарный курс. - М., 2000.
25. И.Пухан, М.П.Акимовская Римское право. Учебник, пер. с македонского. - М., 1999.
26. Римское частное право: учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. - М., 1994.
27. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения) / Пер. с чеш. Ю.В. Преснякова. - М., 1989.

Б) қосымша:

28. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII в.в.- Л., 1976
29. Перетерский И.Б. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. - М., 1956.
30. Коптев А.В. От прав гражданства к праву колоната. Формирование крепостного права в поздней Римской империи. - Вологда, 1995.
31. Дождев Д.В. Основания защиты владения в римском праве. - М., 1996.
32. Дождев Д.В. Римское архаичное наследственное право. - М., 1993.
33. Дыдынский Ф. Залог по римскому праву. - Варшава, 1972.
34. Дыдынский Ф.М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. По изданию 1896 г. - М., 1998.
35. Ахтерова О.А., Иваненко Т.В. Латинский язык и основы юридической терминологии. - М., 1998.
36. Латинские юридические изречения./ Сост. Е.И. Темнов. - М., 1996.
37. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. - М., 1997.
38. Кофанов Л.Л. Обязательственное право в архаическом Риме (VI – IV вв. до н.э.). - М.:ЮРИСТ, 1994.
39. Санфилиппо Ч. курс римского частного права: Учебник /Пер. с итал. И.И.Маханькова /Под ред. Д.В.Дождева. - М., 2000.
40. Гай. Институции /Пер. Ф.М.Дыдынского /Под ред. В.А.Савельева, Л.Л.Кофанова. - М., 1997.
41. Боголепов Н. Пособие к лекциям по истории римского права: Частное издание только для слушателей автора. - М., 1890.

42. Хвостов В.М. история римского права. Пособие к лекциям.-М., 1910.
43. Штаерман Е.М. Социальные основы религии древнего мира.-М.,1998.
44. Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития.-М., 1978.
45. Смирин В.М. Патриархальные представления и их роль в общественном сознании римлян // культура древнего Рима / Пер. М.Л. Гаспарова / Под.ред. Голубцова Е.С.-М., 1985.
46. Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика.-М., 1956.
47. Вундт В. Проблемы психологии народов.-Спб., 2001.
48. Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. II. Кн. I – III / Пер. с нем. Л.И.Петражицкого.-М., 1898.
49. Загурский Л. учение об отцовской власти по римскому праву.-Харьков, 1885.
50. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права.-М.,1998.
51. Маяк И.Л. Рим первых царей (Генезис римского полиса).-М., 1983.
52. Утченко С.Л. Факт и миф в истории // ВДИ.-1998.-№4.
53. Нечай Ф.М. Образование римского государства.-Минск, 1972.
54. Соколов П.П. Церковно-имущественное право в Греко-Римской империи. Опыт историко-юридического исследования. Дисс.на ст. маг.-Новгород, 1896.
55. Зом Р. Институции. Учебник истории и системы римского гражданского права. Система римского права / Пер. с нем. Г.А. Барковского.-Спб., 1910.
56. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Димиция Ульпиана / Пер. Е.М.Штаерман / Отв.ред. и сост. Л.Л.Кофанов.-М., 1998.
57. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в пер. и с прим. И.С. Перетерского / Отв. Ред. Е.А. Скрипилев.-М.,1996.
58. Гревс И.М. Очерки из истории римского землевладения (преимущественно во время империй).-Спб.,1899.
59. Виноградов В.В. Развитие земельной собственности в древнем Риме (царский период и первые века республики) // ученые записки Горьковского педагогического института.-Горький.-1996.-№ 61.
60. Хвостов В.М. Натуральные обязательства по римскому праву // Ученые записки Императорского Московского университета. Отдел юридический.-М., 1898. Вып.17.
61. Азаревич Д. Система римского права. Университетский курс.-Варшава, 1888.
62. Утченко С.Л. Цицерон и его время.-М., 1986.
63. Ельницкий Л.А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII – III вв. до.н.э.-М., 1964.
64. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике.-М., 1964.
65. Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в Эллинистический период.-М., 1969.
66. История первобытного общества. Эпоха классовобразования / Ред. Ю.В. Бромлей.-М.,1988.

67. Кузищин В.И. Проблемы производительности рабского труда в римском сельском хозяйстве II в. до.н.э. - I в.н.э.-М., 1970.
68. Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия).-М., 1971.
69. Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. с англ. Под ред. М.О.Косвена.-Л., 1934.
70. Смирин В.М.Свобода раба и рабство свободного (К истории римского гражданского общества) // ВДИ.-2000.-№ 2.
71. Коптев А.В. Античная форма собственности и государство в древнем Риме //ВДИ.-1992.-№ 3.
72. Неронова В.Д. Формы эксплуатации в древнем мире в зеркале советской историографии.-Пермь, 1992.
73. Авербух М.С.Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования.-М., 1970.
74. Кузовков Д.В. Об условиях, породивших различия в развитии рабства, и его наивысшее развитие в античном мире //ВДИ.-1954.-№ 1.
75. Кулланж Ф. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима / Пер. Н.Н.Спиридонова.-М., 1903.
76. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи (Италия и Западные провинции).-М., 1961.
77. Немировский А.И.История Древнего мира: Античность: учебник для студентов высших учебных заведений. Ч.2.-М., 2000.
78. Клфанов Л.О. Nexum и mancipium Законов XII таблиц // ВДИ.-1992.-№ 3.
79. Немировский А.И. История раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства.-Воронеж, 1962.
80. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи.-М., 1957.
81. Ковалев С.И. История Рима. Курс лекций.-Л., 1986.
82. Неронова В.Д. Лекция 23. Ранний Рим // История древнего мира. Расцвет древних обществ.-М., 1989.

Ермухаметова С.Р., Коваленко Е.Ю.

РИМСКОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Учебное пособие

*«Римское право должно быть знакомо
каждому образованному юристу»*

И.Б. Новицкий

Предисловие

Римское частное право имеет огромное значение для развития мировой системы права, так как, именно римское право послужило фундаментом для формирования других правовых систем, и сохранило свое влияние и в наши дни. Многие правовые институты сохранились в том виде, в каком были разработаны в классический период римского права. В частности, учение о вещных правах, учение об обязательствах и так далее.

Римское частное право оказывает определенное влияние и на развитие права Республики Казахстан. В настоящее время, в период становления правовой системы Республики Казахстан особое место занимают проблемы правового регулирования института частной собственности, договора, которые, в свое время были подробно регламентированы нормами римского частного права.

И.Б. Новицкий верно отметил, что отличительными признаками римского частного права являются точность формулировок, ясность построения и аргументации, глубокая жизненность, конкретность и практичность права, и вместе с тем, полное соответствие всех юридических выводов интересам господствующего класса.

Предлагаемое учебное пособие разработано с целью изучения основных институтов римского частного права, ознакомления с источниками римского права: законами, конституциями императоров, эдиктами магистратов и другими, выяснение понятий, категорий, определений римского частного права для формирования фундамента, необходимого при изучении таких сложных дисциплин как гражданское право, гражданский процесс, семейное право и многих других.

В учебном пособии содержится краткий курс лекций, раскрывающий комплекс правовых отношений, вытекающих из основных институтов римского частного права, вопросы, казусы, тесты, необходимый минимум латинской терминологии и список рекомендуемой литературы.

Лекция 1. ПОНЯТИЕ, СИСТЕМА И ИСТОЧНИКИ РИМСКОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

1. Понятие римского права.
2. Система римского права.
3. Источники римского права.

Римское право – это система рабовладельческого права древнего Рима. Предметом римского частного права является право античного Рима, но не в полном объеме, а в границах частного права.

Мы говорим о римском частном праве, и потому необходимо выяснить, что понималось в Риме под частным правом. В Риме еще в древние времена различались две отрасли права – публичное и частное право, *ius publicum* и *ius privatum*. Тит Ливий (I в. н.э.), очевидно, пользуясь уже сложившейся терминологией, говорит, что законы XII таблиц являются источником всего публичного и частного права.

Классическое разграничение публичного и частного права, перешедшее в века, дает Ульпиан:

Publicum Ius est quod ad statum rei romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem (D- 1.1.1.2.). – Публичное право есть то, которое относится к положению римского государства; частное – которое [относится] к пользе отдельных лиц. С точки зрения этого определения, кладущего в основу деления содержание нормы, т. е. различие в охраняемых правом интересах, под публичным правом следует понимать те нормы, которые непосредственно охраняют интересы государства и определяют правовое положение государства и его органов (термин *ius* наряду со своим основным значением «право», «правомочие» и другими значениями часто употребляется в смысле «нормы права»).

Частное римское право содержало стройную разработанную систему норм, регулирующих различные виды имущественных и иных отношений.

На всем протяжении истории общества мы не встречаем другой системы частного права, достигшей такой детализации и столь высокого уровня юридической формы и юридической техники, как римское частное право. Следует в особенности отметить два правовых института, которые вызвали в Риме подробную регламентацию, имевшую особое значение для хозяйственного оборота Рима, для закрепле-

ния и усиления эксплуатации рабов и малоимущих свободных, производившейся верхушкой рабовладельческого общества.

Система римского частного права. Система римского права - это определенный порядок группировки правовых норм частного римского права.

В теории выделяют две системы группировки правовых норм: пандектная и институционная. Пандектная система включает четыре специальных раздела:

- Вещное право
- Обязательственное право
- Семейное право
- Наследственное право.

В институционной системе отсутствует общая часть, а специальные разделы делятся на:

- Субъекты права
- Вещное право
- Обязательственное право
- Наследственное право.

Главным квалифицирующим признаком классификации институтов и в целом системы римского права явилось деление на право публичное и право частное. Древнейшее римское частное право называлось квинитским по имени квинитов (племени). Это система права позднее получила название гражданского права, подчеркивающее строго национальный характер. Гражданском правом, в узком смысле, считалась закрепленная законами узко национальная система частного права. Наряду с системой гражданского права сложилась система права - преторское право. Рост групп рабовладельцев-ростовщиков и землевладельцев сопровождался обострением классовых противоречий. Возникла необходимость в правовом регулировании отношении между не гражданами Рима. И возникла необходимость в правовом регулировании данных отношений. Это достигалось путем издания специального акта особым должностным лицом - претором. Совокупность таких актов и образовывала преторское право.

Гражданское право применялось только римским гражданам. Позднее возникло право народов, которое защищало право всех не римских граждан. Массив этой системы сложился из общих норм и принципов международного торгового оборота, в котором участвовали представители различных наций. Восприятие гражданским правом ос-

нового содержания права народов имело своим следствием возникновение универсальной правовой системы - римского классического права, вобравшего в себя все нормы, наиболее соответствовавшие функционированию общества развитого товаропроизводства и товарооборота.

Римское частное право в своем развитии прошло период доклассического римского права, период классического римского права и период абсолютной монархии. в первом этапе римское право служило в основном для регулирования патриархальных общественных отношений. в период классического права римское частное право регулировало товарно-денежное отношение. В период абсолютной монархии происходила систематизация и кодификация норм частного права.

Источники римского частного права. Источники римского частного права - это способы выражения и закрепления правовых норм римского частного права. К источникам римского частного права относятся обычное право, закон, эдикты магистратов, деятельность юристов, Кодификация Юстиниана.

Обычное право – это совокупность неписанных правил поведения, которые сложились в Риме в результате их неоднократного применения и санкционирования государством. С установлением римского мирового господства в новых условиях правовой жизни обычай стал выполнять функцию отмены и преодоления явно устаревших норм гражданского, квинтского права. Такая отмена называлась *desuetudo*. Наряду с прежним обычаем появляется новый - судебный, и судебная практика.

Законы. Законами являлись решение народных собраний. Для полной силы закона требовалось содействие трех органов. Это магистрат, народ, сенат. Магистрат должен был выработать письменный проект закона, а народ мог принять проект закона или отвергнуть. Закон, предложенный магистратом и принятый народом нуждался в ратификации или одобрении со стороны сената. В формуле закона римляне различали три составные части: имена инициаторов закона и вид народного собрания; нормативные предписание и санкцию. Нормативное предписание включало в себя указание на условие его действия и содержание самого правила поведения. Санкция-это последствия нарушения закона. В республиканский период все законы принимались только народным собранием и именовались «*legis*». В эпоху принципата законы стали издаваться сенатом и назывались сена-

тусконсультантами. В период абсолютной монархии законом стало считаться только распоряжение императора – конституций. Императорские конституции выражались в четырех формах: эдикты – общее распоряжение; декреты – решения по судебным делам; рескрипты – ответы на вопросы о толковании и применении права; мандаты – инструкции чиновникам по осуществлению правосудия и управления. Эдикты и мандаты теряли силу с окончанием функций издавшего их императора. В период домината мандаты выходят из употребления.

Эдикты магистратов. Эдикт магистратов – это специальный акт, который издавался республиканским магистратом при вступлении в должность. Эдикт издавался в качестве программы его деятельности и действовал до окончания им полномочий. Эдикты подразделялись на: а) постоянные, где указывались правоположения, обязательные для юридической практики на протяжении всего срока полномочий; б) непредвиденные, касавшиеся казусных обстоятельств, либо правоприменения в отношении отдельных личностей.

Деятельность юристов. Занятие юриспруденцией были в традиции римского общества одним из почетнейших и благородных видов деятельности. В целом сформировалось несколько видов правотворческой деятельности юристов. Первая – *respondere* – консультирование, т.е. ответы по вопросам частных лиц; вторая – *causae* – составление и оформление письменных вопросов; третий – *agere* – руководство процессуальными действиями сторон. Правотворческая деятельность юристов основывалась на нравственных категориях справедливости, доброй совести, являющихся элементами естественного права. В 426 г. был издан специальный закон, отрегулировавший значения деятельности юристов для судебной практики: согласно закону, только высказывания пяти юристов – Папиниана, Гая, Павла, Ульпиана, Модестина- признавались обязательными для судей. В случае разногласий приоритет принадлежал Папиниану.

Кодификация Юстиниана. Большой объем и разнообразие нормативного материала потребовали осуществить кодификацию римского частного права. Законодательная политика ставила задачей из двух потоков памятников прошлого – императорских законов и работ Первая кодификация была произведена при императоре Феодосии в первой половине пятого века н.э. В результате появился Феодосиев кодекс, включавший 16 книг. В первой половине VI века н.э. при императоре Юстиниане была проведена новая кодификация. В резуль-

тате появилось Уложение Юстиниана, которое состояло из кодекса, новеллы, дигесты, институции. Кодекс содержал императорские конституции. Новелла тоже императорские конституции. Дигесты – это сборник сочинений юристов. Институции - учебники по римскому частному праву.

Основные термины:

Ius – право, правомочие, норма права
Ius publicum – публичное право
Ius privatum – частное право
Ius civile – цивильное право
Ius gentium – право народов
Ius naturale – естественное право
Mores maiorum – заветы предков
Consuetudo – обычное право
Lex – закон
Responsa prudentium – ответы знатоков
Senatusconsulta – постановления сената, имеющие силу источников права
Edicta magistratuum – эдикты магистратов
Constitutiones principum – конституции магистратов
Edicta – конституции императоров, положения которых имеют общеобязательное действие
Decreta – конституции императоров в виде судебных решений в ответ на апелляцию на решение суда низшей инстанции
Rescripta – конституции императоров в виде решений отдельных казусов
Mandata – конституции императоров в виде инструкций чиновникам по административным и судебным делам

Вопросы и казусы:

1. Какие отношения регулировало публичное право, какие – частное право?
2. Когда и почему возникли ius praetorium, honorarium, ius gentium?
3. Почему Марциан назвал преторское право “живым голосом” цивильного права?

4. Какими принципами в процессе кодификации руководствовалась комиссия Трибониана?

5. Согласны ли Вы с тезисом императора Юстиниана, что кодификация – это “храм правосудия”?

6. Как Вы понимаете изречение Цельза: “Знать законы – это не значит держаться за (его) слова, но понимать их силу и значение”?

7. Мог ли вмешиваться цивильный претор в спор, возникший между перегринами?

Тесты для самоподготовки:

1. Как называются специальные определения сената, равнозначные закону?

- Сенатусконсультом
- Эдиктом
- Рескриптом
- Мандатом
- Решением.

2. Что означает термин *jus gentium*?

- Право общенародное
- Цивильное право
- Естественное право
- Преторское право
- Право которое переходят по гену.

3. Как называется структурированный свод высказываний и правовых положений, составляющий часть Кодификации Юстиниана?

- Дигесты
- Кодекс
- Новелла
- Институция
- Закон.

Лекция 2. СУБЪЕКТЫ РИМСКОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

1. Понятие лица.
2. Правовое положение римских граждан, латинов, перегринов.
3. Правовое положение рабов.
4. Юридические лица.

Термином лицо обозначается субъект права. Лицами в римском обществе были отдельные люди – физические лица, сообщества физических лиц и независимые от физических лиц учреждения – юридические лица. Лицо – это существо, т.е. человек, способный обладать правами. Способность обладать правами называется правоспособностью. Правоспособность возникает с рождением человека и прекращается с его смертью. Но были исключения, что зачатый ребенок охраняется наравне с уже существующими во всех случаях, когда вопрос идет о выгодах зачатого ребенка. В Древнем Риме полная правоспособность складывалась из трех элементов:

- состояние свободы – *status libertatis*, т.е. быть свободным, а не рабом.
- состояние гражданства – *status civitatis*, т.е. принадлежать к числу римских граждан.
- семейное состояние – *status familiae*, т.е. не быть подчиненным власти главы семьи.

В частно-правовых отношениях правоспособность складывается из двух элементов: 1) *jus conubi* – право вступать в римский брак; 2) *jus commercii* – право быть субъектом имущественных отношений. С точки зрения статуса свободы различались свободные и рабы. С точки зрения гражданства различались римские граждане и другие свободные лица. С точки зрения семейного состояния различали отцов семейства и подвластных им лиц. Для понятия лица существенна только правоспособность, но она значительно утратила бы свой смысл, если бы не выражалась вовне. Это выражение она находит в дееспособности.

Дееспособность – это возможности лица своими действиями приобретать права и создавать для себя обязанности. Римское право признавало правоспособными только свободных граждан. Но не всякий свободный человек был одинаково правоспособным. В древнейшее времена полная правоспособность признавалась только за римскими гражданами.

Основной способ приобретения римского гражданства – рождение. Причем ребенок, рожденный в римском браке, следовал состоянию отца, а ребенок рожденный женщиной, не состоявшей в браке, следовал состоянию матери. Кроме того, римское гражданство приобреталось освобождением из рабства, усыновлением, предоставлением римского гражданства отдельным лицам, общинам, провинциям особыми актами. Правоспособность в публичной сфере включала в себя: право службы в регулярных войсках, право участвовать и голосовать в народных собраниях, право занимать должность в магистратах. С точки зрения своего правового положения римские граждане делились на свободнорожденных и освобожденных из рабства римским гражданином. Особым обстоятельством, которое ограничивало правовое положение гражданина, являлось умаление чести и бесчестие. Состояние бесчестия наступало из-за осуждения за преступление; нарушения правовых норм, касающихся брака; занятия позорным делом. Римское гражданство утрачивалось с утратой свободы.

Латинами являлись жители Лациума и их потомства. Из публичных прав все латины имели право участия и голосования в римских народных собраниях. Их имущественные споры были подведомственны римским судам. Латины имели *jus cōpībī* и *jus commercīi*. Правовое положение латин приобретается рождением, присвоением правового положения латина актом государственной власти. Добровольным переходом римского гражданина в число латинцев целях приобретения земель, освобождением из рабства господином – латином. Латине имели право служить в римских легионах. Латины приобретали римское гражданство либо в силу общих постановлений, присваивавших целым категориям латинов при определенных обстоятельствах или в силу специальных актов.

В институциях Гая отмечено, если бы латин умер раньше, нежели доказал для годовалога ребенка право римского гражданства, то и мать может защищать дело сына, и таком случае она получает римское гражданство; сын, как рожденный в законном браке становится преемником отцовского наследства в качестве как бы родившегося после смерти отца. Если же родители умерли, то сын, для которого важно получить вместе с римским гражданством и наследство, может сам предъявлять свои права, но так, чтобы опекун несовершеннолетнего доказывал и вел дело. Все, что сказано здесь о ребенке мужского пола, имеет силу и в отношении ребенка женского пола.

Наконец, Троян постановил, чтобы латину предоставлять квиритское право, если он содержал в Риме в течение трех лет мельницу, выработывавшую ежедневно не менее 100 мер хлеба.

Перегрины – это лица иностранных государств. Оказавшиеся на территории Древнего Рима, а также жители римских колонии. Первоначально перегрины были совершенно бесправны, однако по мере развития торгового оборота перегрины стали пользоваться защитой преторского права. В 212 году н.э. император Каракалла даровал им права римского гражданства. С этого года правоспособность римских граждан и перегринов стало одинаковой.

Правовое положение раба определялось как объект права. Рабство устанавливалось рождением от матери-рабыни, пленением, продажей в рабство и присуждением к смертной казни и или к работам в рудниках. Прекращалось рабство отпущением на свободу. Со временем правовой статус раба стал меняться в лучшую сторону. В эпоху империи рабы стали получать в управление и пользование часть имущества рабовладельца, то есть получили некоторые имущественные права. Способный раб получил возможность накопить себе состояние и выкупить таким образом у хозяина свободу.

Если раб приобрел латинскую свободу от господина, которому он только принадлежал по преторскому праву, то он нуждался в соизволении со стороны того господина, которому принадлежал по квиритскому праву. Ибо, если раб принадлежит одному и тому же господину и по преторскому и по квиритскому праву, то, будучи отпущен тем же господином на волю, может, конечно, и сделаться латинцем, и приобрести квиритское право (Институции Гая).

Начиная со времени принципата появляется и ряд случаев освобождения из рабства в силу закона: так, освобождается из рабства раб, открывший убицу господина, раб, в течение 20 лет живший как свободный человек. Но закон *lex Aelia Sentia* установил следующие условия освобождения рабов:

- освобождение раба, не достигшего 30 лет, или господином, не достигшим 20 лет, требует предварительной проверки особой комиссией;
- рабы, подвергнувшиеся клеймению, относятся после освобождения к числу перегрины и т.д.

Отпущение раба на волю во вред кредиторам или патрону, не имеет значения, так как закон Элия Сенция уничтожает свободу. Госпо-

дин, которому менее двадцати лет, только тогда может отпускать на волю, когда отпущение совершается посредством суда, и когда законное основание отпущения доказано перед советом. Законным же основанием отпущения раба на волю считается, например, когда кто отпускает на волю отца, или мать, или воспитателя, или молочного брата.

С ведением когниционного процесса рабы, не имевшие права предъявлять иски в обычных судах, получили возможность обращаться с жалобой к чиновникам.

Римское право не выработало понятия юридического лица. Однако уже в Законах двенадцати таблиц упоминаются разного рода корпорации религиозного и профессионального характера. Римское право знало три вида юридических лиц:

- частные корпорации;
- муниципии;
- казна.

Корпорации создавались по религиозному или профессиональному принципу. В начале допускалась почти полная свобода создания корпораций. С переходом к монархии корпорации стали вызывать подозрение у властей, и поэтому почти все были распущены. После этого был издан закон, которое требовало специальное разрешение на их образование. Все имущество корпорации принадлежало самой корпорации. И только в случае прекращения деятельности корпорации, ее имущество делилось между последним составом ее членов.

Муниципии обладали более широкой правоспособностью. Муниципии обладал правом получить имущество по завещательным отказам.

Особый статус имела государственная казна. С самого начала государственная казна рассматривалась как имущество императора и поэтому подчинялся действию норм частного права.

Основные термины:

- Persona – субъект права
- Caput – правоспособность
- Status libertatis – состояние свободы
- Status civitatis – состояние гражданства
- Status familiae – семейное состояние
- Ius conubii – право вступать в римский брак

Ius commercii – право быть субъектом имущественных отношений
Cives romani – римские граждане
Lstini – латины
Peregrini – перегрины
Servi – рабы
Colonus – арендатор чужой земли

Вопросы и казусы:

1. Какими качествами должен был обладать римский гражданин, чтобы быть полностью правоспособным в сфере частно-правовых отношений?
2. Укажите различия в правовом положении peregrini по сравнению с римскими гражданами и латинами?
3. Какие изменения в юридическом статусе физического лица были связаны с возникновением пекулия?
4. Какие последствия наступали в случае, если патрон отказывал вольноотпущеннику в алиментах или возбуждал против него судебное дело?
5. Во время эпидемии некая погребальная коллегия, истратив собственные средства, обратилась за помощью к банкиру, но не смогла вернуть полученный заем в установленный срок. Мог ли банкир обратиться взыскание на имущество отдельных членов коллегии?
6. Взрослые сыновья потребовали у отца раздела имущества семьи на том основании, что имущество является их общей собственностью. Отец ответил отказом, ссылаясь на то, что дети находятся в его власти, являются объектами права, а не субъектами, их правовое положение определяется только отцом. Так ли это?
7. Свободная женщина свтупила в связь с рабом. За это ее господин превратил ее в рабыню. Насколько правомерно поступил господин?
8. Работая на участке своего господина, раб применил удобрение, которое отрицательно повлияло на рост растений, расположенных на соседнем участке. Возмущившись, сосед потребовал у хозяина раба материального возмещения. Есть ли какая-либо иная альтернатива у хозяина провинившегося раба по возмещению причиненного вреда?
9. Почему связь раба с женщиной не признавалась браком?
10. Лицо, будучи гражданином Рима и отцом семейства, зачал ре-

бенка. Через три месяца попал в плен, и потерял гражданство. Скажется ли это на правовом положении ребенка? Получит ли ребенок гражданство в Риме?

11. Римский гражданин освобождает одного из своих рабов из рабства. Мечтой освобожденного раба было стать магистратом. Может ли он осуществить свою мечту по римскому частному праву?

12. Римский гражданин по собственной воле проживал на чужой земле в течении 30 лет, и вдруг решил вернуться на Родину. Сохранится ли за ним римское гражданство?

13. Может ли ребенок, рожденный от рабыни, считаться свободным, при условии, если во время беременности рабыня определенный промежуток времени являлась свободной?

Тесты для самоподготовки:

1. С какого момента возникает правоспособность?
  - С рождением человека
  - С совершеннолетием
  - С принятием специального акта
  - С возникновением право участия в народных собраниях
  - Если имеет *jus commercii*.
2. Что означает термин пекулии?
  - Имущество, выделенное рабу господином для самостоятельного управления.
  - Правовое положение латин.
  - Рабство.
  - Юридическое лицо.
  - Имущество юридических лиц.
3. Что являются необходимыми правовыми элементами корпорации?
  - Наличие имущества, кассы и доверенного лица.
  - Наличие дееспособности
  - Не менее двух членов корпорации
  - Члены корпорации только - римские граждане
  - Быть ответчиком и истцом в суде.

Лекция 3. РИМСКОЕ СЕМЕЙНОЕ ПРАВО

1. Понятие агнатской и когнатской семьи.
2. Брак по римскому праву.
3. Имущественные отношения супругов.

Родство – это кровная связь между людьми, с наличием которой закон связывает определенные правовые последствия. Римское право различало два вида родства, это – агнатское и когнатское. В отличие от семей других народов в римской семье юридически значимым было агнатическое родство. Агнатское родство охватывала всех лиц, принадлежащих к одной семье, т.е. агнатское родство основано на власти и подчинении. И поэтому родственниками считались все, кто находился под властью главы этой семьи. Соответственно. Члены семьи делились на подчиненных и главу семьи - патерфамилиас. Глава семьи имел полную власть над всеми членами семьи. Он также полностью обладал имуществом семьи и распоряжался им по своему усмотрению. Власть домовладыки прекращалась только со смертью или по воле. Агнатское родство возникло по мужской линии. Со временем власть домовладыки перестала быть безграничной, что привело к известной самостоятельности других членов семьи. В связи с этим агнатское родство было со временем полностью вытеснено когнатским, то есть кровным родством. В когнатском родстве различаются линии и степени. Линия называется прямой восходящей, если речь идет о лицах, происходящих один от другого, от потомка к предку. Линия называется прямой нисходящей, если речь идет о происхождении от предка к потомку. А боковая линия объединяет лиц, имеющих общего предка. Степень родства определяется числом рождений между двумя родственниками. От родства следует отличать свойство. Свойство- это отношения между супругом и кровными родственниками другого супруга. Степень свойства соответствует степени родства между супругом и его родственников.

Брак – это союз мужа и жены, общность всей жизни, единение божественного и человеческого права. Брак характеризуется взаимностью, состоянием физической зрелости, согласием, стремлением партнеров заключить именно брачный союз. Правовой предпосылкой для заключения брака было предполагаемое *jus conubii* в лице, которое вступало в него.

Римское право знает два вида брака, совершавшегося в различных формах, порождавшего разные по содержанию имущественные и личные отношения супругов и неодинаковое правовое положение матери в отношении детей. Первым видом был брак *cum manu*. Древнейшая форма римского брака – *cum manu*, устанавливавшая власть мужа над личностью жены. Со вступлением в брак женщина становилась *persona aliena iuris*. При браке *cum manu* жена не имела никаких прав в отношении имущества. Тем самым, признаком брака признавалась непрерывная в течение года супружеская общность. Давность прерывалась и супружеская власть не наступала, если женщина проводила три ночи подряд вне дома мужа. Таким образом, воля супругов была направлена на брак, но не на супружескую власть. Второй вид брака – *sine manu*, не порождавший власти мужа над женой и первоначально не устанавливавший вообще юридической связи между мужем и женой. Жена пребывает в том же семейном положении, в каком она была до вступления в брак. Брак *sine manu* заключался посредством простого соглашения, юридически завершающим актом которого был привод невесты в дом жениха. Брак *sine manu* расторгался односторонним заявлением одного из супругов без указания каких-либо оснований развода. Но свобода развода сказались, однако целым рядом отрицательных последствий. Стремясь парализовать неустойчивость брачных отношений и злоупотребления свободой развода Август внес ряд значительных изменений в действовавшее до того семейное право. Закон установила уголовную ответственность за нарушение супружеской верности.

От брака *sine manu* следует отличать конкубинат. Конкубинат – это дозволенное законом постоянное сожителство мужчины и женщины.

Римское право выдвигало следующие условия для вступления в брак:

- согласие лиц, вступающих в брак;
- достижение брачного возраста: для мужчин – 14 лет, а для женщин – 12 лет;
- вступившие в брак не должны состоять в другом непрекращенном браке;
- лица, вступающие в брак, не должны были состоять между собой в близком родстве или свойстве.

В самом деле, браки не могут быть заключаемы между лицами, которые состоят в родственной связи, и не обладают право вступать в

брак. Если родственники заключает между собой брак считается преступными кровосмесительным. Брак между братом и сестрой безусловно запрещен. Рождены ли они от одного и того же отца и одной и той же матери, или от одного из них.

Существовало три способа заключения брака:

1) торжественный религиозный ритуал при участии жрецов и 10 свидетелей, сопровождаемый жертвоприношением;

2) мнимая покупка мужем своей будущей жены у ее отца по правилам, установленным для приобретения ценных вещей;

3) брак *sine manu* заключался без всяких формальностей.

Имущественные отношения между супругами зависели от того, какой брак был между ними заключен. При заключении брака *cum manu* жена попадала в полную зависимость от него. Все имущество жены поступало в собственность мужа, и он мог распоряжаться им без всяких ограничений. Имущество жене не возвращалось даже после прекращения брака.

При браке *sine manu* сохранялось определенное равенство в семье, однако, и в данном браке сказывалось главенство мужа. Так, при вступлении в брак *sine manu* жена получала имя и сословное положение мужа, обязана была жить в том месте, где живет муж, последствия измены были гораздо тяжелее для жены, чем для мужа. Имущество супругов оставалось раздельным, поэтому мужу необходимо было получить согласие жены даже на простое управление ее имуществом. Все приобретения жены, сделанные во время брака, поступали в ее собственность. Своеобразными гарантиями имущественных интересов супругов, являлись приданое – со стороны невесты и предбрачный дар со стороны жениха. Приданое представляет собой имущество. Выделенное невестой, ее *paterfamilias* либо третьим лицом с целью облегчения мужу бремени семейных расходов. Предбрачный дар жениха или его *paterfamilias* предподносился невесте до вступления в брак.

Основные термины:

Paterfamilias - домовладыка

Patria potestas – власть домовладыки

Agnati – лица, родственные связи которых определяются подчинением власти домовладыки

Cognati – кровные родственники
Cum manu – исторически первый вид законного брака, устанавливающий власть мужа над женой
Sine manu – второй вид законного брака, где муж и жена максимально независимы друг от друга
Adulterium – нарушение супружеской верности
Sponsalia – обручение
Inaequale coniugium – неполноценный брак, где одна из сторон не состояла в законном браке (конкубина)
Dos – приданное мужу для облегчения ему бремени семейных расходов
Legimitatio – узаконение
Arrogatio – усыновление, совершаемое в народном собрании в присутствии усыновителя и усыновляемого
Adoptio – усыновление, совершаемое путем 3-кратной манципации
Cura – попечительство
Tutela – опека

Вопросы и казусы:

1. В чем отличается брак sine manu от cum manu?
2. Как определяется имущественное положение супругов?
3. Что римляне понимали по терминами familia, paterfamilias, status familiae?
4. Возможен ли брак между усыновленными, свояками? Действителен ли брак с безумным?
5. Какие изменения в институте усыновления возникли в постклассическом праве?
6. Молодая девушка, потерявшая своего мужа, решила вступить в новый брак до истечения 12 месяцев с момента гибели мужа. Влечет ли несоблюдение траурного года недействительности нового брака? В каком случае супруг утрачивает право наследования имущества покойного супруга?
7. Dos невесты составил значительную часть совместного имущества семейной пары, состоящей в браке cum manu. Муж заподозрил жену в измене и потребовал расторжения брака. Как будет поделено имущество?

8. Женщина, состоящая в правильном браке, изъявила желание расторгнуть брак по причине не сходства характеров. Муж считает иначе. Может ли женщина расторгнуть брак без согласия мужа?

9. В одной римской семье погиб отец семейства? Может ли его жена приобрести власть над детьми?

10. У римского гражданина, находящегося в правильном браке и не имеющем детей, имелась конкубина. Конкубина родила ему ребенка. Может ли римский гражданин вступить в брак с конкубиной?

11. Дочь римского гражданина вышла замуж и попала под власть отца мужа. Вскоре у нее родился ребенок. Имеет ли она право после смерти своего отца закрепления за ее ребенком сословного состояния умершего деда по материнской линии?

12. Семья усыновила ребенка. После смерти главы семейства жена обратилась с требованием о получении имущества умершего мужа для себя и для своего ребенка. Возможно ли это?

Тесты для самоподготовки:

1. Понятие конкубината –
  - это дозволенное законом постоянное сожителство мужчины и женщины
  - приданое – со стороны невесты
  - предбрачный дар со стороны жениха
  - формы заключения брака
  - родство
2. Свойство – это
  - Отношение одного из супругов к родственникам другого
  - Агнатское родство
  - Когнатское родство
  - Усыновление
  - Форма брака.
3. Назовите условия вступления в брак
  - Согласие, достижение брачного возраста
  - Брачное сожителство
  - Быть римским гражданином
  - Манципация невесты
  - Свободорожденность.

Лекция 4. ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ И ЗАЩИТА ПРАВ

1. Гражданский процесс по римскому праву.
2. Понятие и виды исков.
3. Средство преторской защиты нарушенного права.

В древнейшее время единственным способом защиты нарушенного права была самозащита. То есть самоуправное отражение притязаний третьих лиц. По мере развития Римского государства. Возникновения классового неравенства появляется специальный орган разрешения возникшего спора – суд. Исторически первой развитой формой судопроизводства по частным искам стал легисакционный процесс. Свое происхождение его наименование вело от исков строгого права. Соблюдение требований легисакционного процесса предполагало, что претензии истца строго подзаконны и формальны, что иск не включает элементов аналогии, и что речь будет идти только о предусмотренных законом последствиях. Хотя бы они не представляли для истца преимущественного интереса. Основные признаки гражданского процесса обязательное участие сторон в судебном процессе, обеспечение явки ответчика возлагалось на истца, процесс состоял из двух стадий: *ius* и *iudicium*, строгий формализм процесса на первоначальных стадиях. В первой стадии стороны являлись в назначенный день к императору и приносили с собой вещь, составлявшую предмет возникшего спора. После этого начался сам процесс, который протекал в форме борьбы за спорную вещь. Сначала истец, а затем ответчик налагали на вещь особую палочку, произнося при этом установленные обычаем формулы и фразы. Тот, кто ошибся, автоматически проигрывал спор. Если никто не ошибался, заключался денежный залог. Выигравшая сторона получала залог обратно, а проигравшая лишалась его, и он поступал в пользу казны.

На этом первая стадия процесса заканчивалась, и претор назначал судью для разбирательства дела по существу.

Вторая стадия заключалась в том, что назначенный претором судья без особых формальностей рассматривал дело по существу и после этого выносил решение. Решение суда вступало в законную силу немедленно и не могло обжаловано.

Развитие торгового оборота, появление новых форм отношений потребовало упрощения и изменения судебного процесса. На смену

легисакционному процессу пришел процесс формулярный. Формулярный процесс состоял из прежних двух стадий. В первой стадии истец излагал свои притязания в любой форме. Претор, выслушав заявление истца и возражения ответчика, составлял письменную формулу и направлял ее в суд. Вторая стадия начиналась с изложения сторонами доказательств. Процесс проходил в устной форме, при свободной оценке доказательств. Судья был связан выводами, сделанными претором в формуле, и при их подтверждении был обязан удовлетворить иск. Формула состояла из следующих основных частей: вводная. Всякая формула начиналась с назначения судьи; интенция-изложение исковой претензии в возможно более упрощенном виде. Содержание интенции определяет вид иска; кондемпнация - поручение судье, где ему предписывались варианты его процессуальных решений в общем виде. Формула могла также содержать и дополнительные части. Это эксцепция и прескрипция. Эксцепция – это возражения ответчика. Она предоставляется в первой стадии по просьбе ответчика и помещается после интенции. Другим добавочным элементом была прескрипция. Обычно она располагалась перед интенцией, и была как бы отрицательным условием, ограничивающим предмет спора при выяснении некоторых предварительных обстоятельств.

В конце республиканского периода некоторые магистраты, не имевшие судебной юрисдикции, рассматривали определенные споры в форме административного производства. Такой исключительный порядок со временем полностью вытеснил иные виды гражданского процесса. В отличие этот процесс, т.е. экстраординарный состоял только из одной части и от начала до конца велся одним и тем же лицом. Решение могло быть обжаловано.

Иск – это есть не что иное, как право лица осуществлять в судебном порядке, принадлежащее ему требование (Д.44.7.51.). Основные виды исков: вещные и личные, иски строгого права, иски по аналогии, иски с фикцией, кондикции и т.д.

Личным будет тот иск, который мы вчиняем против того, кто отвечает или по договору или из преступления, т.е. личный иск подается тогда, когда мы формулируем исковое прошение таким образом, что противник должен или передать, или сделать, или предоставить что-нибудь. Вещный иск имеет место тогда, когда мы заявляем и утверждаем, что физическая вещь – наша, или поднимаем спор о том, что мы имеем какое-либо право, например право пользования, про-

хода, прогона скота, водопровода или право производить постройки выше известной меры, право требовать от соседа, когда он вследствие перемены действующих сторон является отрицательным. Вещный иск является средством защиты вещных прав какого-либо лица. Вещные иски называют еще виндикациями.

При рассмотрении исков строгого права судья был связан буквой договора и не имел права принимать возражения ответчика, основанные на требованиях справедливости. Иск по аналогии позволил применять нормы права и в том случае, когда она прямо не распространялись на данный случай. Иск с фикцией применялся в том случае, когда претор считал необходимым распространить защиту на какое-либо не предусмотренное в законе отношение. В этом случае претор предписывал судье предположить существование некоторых фактов, которых в действительности не было. А кондикция это – общее требование, обуславливавшее комплексное восстановление прав и понесенного при нарушении прав ущерба, т.е. абстрактные иски. Например, возврат вещи и штраф за нее, выполнение обязательства и возмещение неосновательного обогащения. Кроме того, различались иски штрафные – о взыскании штрафа или возмещении ущерба; арбитrarные – в которых судья по своему усмотрению определял объем возмещения убытков; персекуторные – о возврате той или иной ценности.

Помимо исковой защиты существовали и иные способы защиты нарушенного права. Подобная защита предоставлялась властью претора. Основными средствами преторской защиты являлись: интердикты, реституция, ввод во владение. Интердикт – это распоряжение претора о немедленном прекращении, каких-либо действий, нарушающих права граждан. Лицо в отношении, которого выдан интердикт, обязано было немедленно подчиниться ему. В случае неисполнения интердикта претор применял санкции, например штраф. Интердикты были нескольких разновидностей: а) с приказанием восстановить владение; б) с приказанием предъявить вещь; в) с приказанием запретить насилие; г) владельческий интердикт.

Реституция – восстановление в прежнее положение. Данный способ защиты применялся в тех случаях, когда претор считал несправедливым применение к возникшему спору или совершенной сделке общих норм права. Применение реституции возможно при следующих условиях: наличие ущерба, наличие основание реституции,

своевременная просьба. Срок обращения за реституции один год, с момента когда был причинен ущерб.

Ввод во владение. Ввод во владение применялся при наследовании имущества для того, чтобы защитить права лиц, которое признавалось наследником не по гражданскому праву, а по преторскому.

Основные термины:

Iurisdictio – право судебных магистратов организовывать для разрешения каждого отдельного спора судебное разбирательство

In iure – стадия судебного процесса перед магистратом

Apud iudicem – стадия судебного процесса перед судьей

Actio – иск

Actiones in rem – вещный иск

Actiones in personam – личный иск

Actiones rei persecutoriae – иск для восстановления нарушенного состояния имущественных прав

Actiones poenales – штрафные иски

Actio mixtae – смешанные иски, предусматривающие восстановление нарушенного состояния имущественных прав и штраф

Conditiones – иски, направленные на получение определенной вещи или определенной денежной суммы

Actiones populares – иски, предъявляемые в общественных интересах

Actio directa – первоначальный иск

Actio utilis – производный иск

Actio ficticiae – фиктивный иск, содержащий ссылку на несуществующий факт (фикцию)

Actiones stricti iuris – иски строгого права

Actiones bonae fidei – иски доброй совести

Intentio – часть формулы иска, где излагались требования истца

Exceptio – часть формулы иска, где излагались возражения ответчика

Praescriptio – часть формулы, где содержалось предупреждение судьи о возможности дальнейшего уточнения истцом его требований

Res iudicata – судебное решение

Restitutio in integrum – восстановление в первоначальное положение

Вопросы и казусы:

1. Назовите основные признаки и виды гражданского процесса Рима. Выделите основные причины неэффективности римского судопроизводства.

2. Выделите в этой фразе интенцию и кондеминацию: «Если ясно, что раб Стих по праву квиритов принадлежит Актавию, то ты, судья, осуди Нектра, если же не ясно – оправдай».

3. Возможно ли оспорить интердикт?

4. Кто имел право быть судьей? Как становились судьями в Риме? Предусматривал ли закон ответственность судей за выносимые ими решения?

5. Каким предстает правосудие в речи Цицерона? В каком ключе построил свое выступление Цицерон, какие приемы он использовал?

6. В.В. построил навес у своего двора так, что от него постоянно была тень на соседнем участке, принадлежавшем А.А. У А.А. из-за тени плохо росли светолюбивые растения. Может ли А.А. предъявить иск, если да, то какой? Что в данном случае будет являться предметом иска?

7. Овца из стада Н.Н. перешла при выпасе в стадо Г.Г. и смешалась с другими овцами. Имеет ли право Н.Н. обратиться с иском о возврате овцы, если да, то с каким?

8. Гражданин Рима приобрел коня, но через несколько дней этот конь из-за болезни умирает. Вомощенный покупатель обратился с иском к претору. Правомерно ли это? Укажите вид и основание иска?

9. Римскому консулу, служившему в другом государстве, необходимо было защитить свои права в судебном процессе в Риме. Венуться в Рим он не мог. Что ему оставалось делать? Мог ли он воспользоваться услугами адвоката?

10. Ураганом крышу сбросило на соседний участок, в результате чего погибла собака, охранявшая соседский дом. Возможен ли иск к хозяину крыши, если да, то какой? Определите основание иска. Каким образом должна исчисляться сумма причиненного вреда? Составьте формулу иска, выделив интенцию и кондеминацию.

11. Какой иск подавался против того, кто ничем перед нами не обязывался, но оказался владельцем какой-либо телесной вещи, которую мы не без основания считаем своей?

12. А.А., поставив лестницу возле забора В.В., ушел домой. В это

время собака задела лестницу, и она, упав на сторону В.В., убила курицу В.В. Может ли В.В. потребовать интердикцию от А.А.? К какому виду средств защиты права относится интердикт?

13. Господин назначил одного из своих рабов управляющим имения. В процессе выполнения своих обязанностей раб заключал различные договоры. Могли ли долги по заключенным договорам стать основанием преторских исков к господину?

Тесты для самоподготовки:

1. Как называется стадии гражданского процесса по римскому праву?

- ius и iudicium
- actio
- restitutio
- executio
- interdictum

2. Как называется вещь о возмещении ущерба

- Штрафные
- Арбитражные
- Персекуторные
- Вещные
- Популярные

3. С чего начинается преторская формула?

- С назначения судьи
- С назначения претора
- С эксцепции
- С кондемпнции

Лекция 5. ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ В РИМСКОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ

1. Понятие права собственности.
2. Виды права собственности.
3. Основание возникновения права собственности.
4. Защита права собственности.
5. Прекращение права собственности.

Понятие права собственности. Право собственности во всякой системе права является центральным правовым институтом, определяющим характер всех других институтов частного права (договоров, семьи, наследования). Римское право определяло право собственности как полное господство над вещью. Вытекающее из вещных прав господство лица над вещью характеризуется различной степенью и содержанием. Это господство наиболее полно воплощено в праве собственности. Классическая римская собственность была высшим проявлением господства лица над землей и рабами. Однако выработка понятия права собственности происходила весьма медленно.

С образованием римского государства, вокруг земли, принадлежавшей государству, вращалась вся внутренняя история республики. Государство наделяло **всех** граждан в наследственное пользование двумя югерами **земли** (heredium). Благодаря непрерывным завоеваниям и расширению римской территории, земельный государственный фонд стал давать государству возможность предоставлять своим гражданам обширные пространства.

В древнейшем праве не было специального термина для обозначения собственности. **Весьма** древний термин *dominium* (от глагола *domare* – укрощать) означал «господство» и применялся ко всем случаям, когда какая-нибудь вещь находилась **в чьей-**либо власти, применялся ко всему тому, что находится в хозяйстве, в доме.

Содержание права собственности выражалось в возможности собственника одновременно:

- пользоваться вещью, *ius utendi*
- распоряжаться вещью, *ius abutendi*
- извлекать доходы от пользования и распоряжения вещью, *ius fruendi*.

Право пользования подразумевает употребление вещи для собственных материальных или духовных нужд, в том числе использование как субстанции вещи, так и приносимых ею плодов, доходов, употребление как непосредственно личное, так и через посредство других лиц.

Право распоряжение подразумевает возможность, не считаясь с требованиями третьих лиц, распорядиться вещью по своему усмотрению, вплоть до полного ее уничтожения в физическом смысле или юридическом.

Только в случае совокупности этих трех прав принято говорить о праве собственности т.е. эти права определяют содержание права собственности.

Права собственности не является безграничным, и уже с древнейших времен римские законы установили ряд безумных ограничений права собственности.

Законные ограничения собственности были введены законами 12 таблиц. Сюда относились:

- Собственник участка обязан допускать на свой участок через день соседа для собирания плодов, падающих с деревьев, растущих на участке соседа.

- Перевешивание ветвей дерева и перерастание самого дерева на соседний участок дают собственнику этого последнего права самому срезать свисающие до 15 футов ветви или срубить дерево, если этого не сделает сосед.

- Собственник не обязан терпеть надстройку соседа над границей своего участка, равно как и выпячивание стены более, чем на полфута.

- Собственник обязан допускать за определенное вознаграждение проход через его участок к оказавшимся на нем.

Виды права собственности. Различались три вида собственности:

- квинритская собственность
- преторская собственность
- перегринская собственность.

Квинритская собственность являлась древнейшим видом собственности в древнем Риме. Признаки квинритской собственности: субъектом квинритской собственности мог быть только римский гражданин; объектом квинритской собственности являлись только манципируемые вещи; собственность по праву квинритов могла быть приобретена лишь

одним способом т.е. путем манципации.¹ По мере развития хозяйственной жизни возникла необходимость обеспечить устойчивость гражданского оборота, а также защитить права не только римских, но и иных лиц.

Постепенно появляется новый вид собственности, который не признавался и не защищался квиритским правом, однако получил защиту у претора. Преторская собственность, в частности, возникала, когда манципируемые вещи отчуждались без обязательной в таком случае манципации. По квиритскому праву подобная сделка могла быть признана недействительной, возможен был и виндикационный иск, однако такое положение подрывало устойчивость гражданского оборота и уже не соответствовало новым формам хозяйствования, поэтому в данном случае претор стал приходить на защиту ответчика, и если сделка была уже исполнена, претор предписывал судье отказать в иске.

Перегринская собственность развивалась одновременно с преторской и выделяется в особый вид, так как перегрины имели особый статус, в частности обладали меньшим объемом прав, чем римляне.

Собственность могла быть и общей т.е. когда одна и та же вещь была предметом господства нескольких равноправных лиц. Общие собственники имели право совместного владения и пользования вещью. Плоды приобретались ими тоже в идеальных частях. Если пользование вещью выходило из рамок обычного порядка, то требовалось согласие всех. (Д.2.22.7.1).

Основание возникновения права собственности. Способы приобретения права собственности делятся на первоначальные и производные. К первоначальным относятся те способы, при которых право собственности на вещь возникает у лица впервые либо независимо от прав предшествующего собственника. Такими способами являются: оккупация, приобретение вещи по давности владения, клад, спецификация.

---

¹ Процедура манципации состояла в том, что покупатель в присутствии продавца, пять свидетелей и весовщика с весами и медью касался рукой приобретаемой вещи и произносил формулу: « Я утверждаю. Что этот человек по праву квиритов принадлежит мне, так как куплен мною при помощи этой меди и весов». Затем он ударял медью по весам и передавал ее продавцу как символ вручения покупной цены. С этого момента право собственности на вещь переходило к покупателю.

Производные способы охватывают те случаи, когда право возникает из признанных правом предшествующих прав на эту вещь другого собственника, и характер предыдущего обладания определяет содержание вновь возникающего права. Сюда относятся: передача вещи, соединение вещей, отказ по завещанию, плоды и доходы от использования чужой собственности.

Оккупация или завладение это есть обращение в свою собственность никому не принадлежащих вещей. Завладение возможно бесхозяйной вещью, которая «следует за первым захватившим». Вещами, никому не принадлежащими, считались:

- вещи бесхозные, или ничьи, по своей природе: дикие звери, птицы, рыбы, предметы неживой природы; в отношении их первенствовало фактическое обладание хотя бы на мгновение тотчас, делала законным захват этой вещи другим лицом;

- вещи брошенные в силу утраты ими своего качества для прежнего обладателя: сломанные, испорченные и т.п.;

- вещи неприятельские, т.е. любые по своей природе вещи, ранее принадлежавшие врагу римского народа и захваченные в ходе войны или других действий полноправных римских граждан, для которых только и признавалось это право.

Приобретение вещи по давности владения. Приобретательная давность – это приобретение права собственности на вещь в результате продолжительного добросовестного владения вещью. Приобретательская давность была известна еще старому цивильному праву. Она применялась лишь к римским гражданам и составляла для движимых вещей один год, а для недвижимого два года. В Кодификации Юстиниана эти сроки для движимых вещей три года, а для недвижимых сохранились год. Действие приобретательной давности обусловлено соединением следующих предпосылок: а) законное основание владения; б) добросовестность владельца; в) непрерывность владения. Владение должно осуществляться непрерывно одним лицом.

Клад. Под кладом понималась всякая ценность, которая была где-нибудь сокрыта так давно, что после открытия нельзя уже найти ее собственника. Случайно найденный клад на чужой земле считался совместной собственностью нашедшего и хозяина земли. Клад, обнаруженный в результате нацеленных розысков, проводимых без уведомления и разрешения хозяина земли, приравнивался к находке, и ее присвоение было уже правонарушением. За поиски путем колдов-

ства находчик лишался всяких прав, а найденное поступало в пользу фиска.

Спецификация. Спецификация это изготовление новой вещи из одной или нескольких других. Право обладания возникало либо у собственника прежнего материала, либо у того, кто своим трудом произвел переработку вещи. По праву Юстиниана спецификатор становился всегда собственником новой вещи, если он к чужому материалу прибавил частично и свой собственный. При таком решении спецификатор обязан возместить собственнику стоимость переработанного материала.

Передача вещей- традиция. Традиция-это передача вещи с намерением передать и право собственности на нее. Основанием традиции был договор. Первоначально традиция применялась к неманципуемым вещам или к вещам, приобретатели которых не являлись римскими гражданами. Для перенесения права собственности при помощи традиции имело значение основание, по которому передача совершалась. Этим основаниемдолжна была быть взаимная воля сторон. “Никогда голая одна передача не переносит собственности, но только в тех случаях, если ей предшествует продажа или какое-либо законное основание, в силу которого последовала передача.(Д.41.1.31.)

Соединение вещей. Соединение вещей заключалось в присоединении одной вещи к другой и превращении в ее составную часть. При соединении происходит соединения вещей принадлежащих разным собственникам. Движимые вещи могут соединяться посредством смешения сыпучих предметов и несыпучих предметов. Вопрос о том, какую из соединенных вещей следует считать главной, а какую придаточной, решался в зависимости от хозяйственного назначения вещи, её ценности. Собственник вновь образовавшейся в результате соединения вещи был обязан возместить стоимость вошедших в нее предметов.

Плоды и доходы от использования чужой собственности. Плоды, с момента отделения от плодоприносящей вещи, т.е. с того момента, с которого плоды становятся отдельной вещью, принадлежали только собственнику последней. Плодами естественными считались прежде всего органические произведения вещей, постоянно и регулярно получаемые от эксплуатации плодоприносящих вещей, без изменения их хозяйственного назначения, в мире как растительном, так и в животном. Гай пишет, что в плоды входят приплод, молоко,

волос и шерсть; поэтому ягнята и козлята, и телята немедленно по полному праву принадлежат добросовестному владельцу и лицу, извлекающему плоды. Ребенок же рабыни не входит в число плодов и поэтому принадлежит собственнику. А Яволен считал, что плодами вещи является то, что вещь разрешается дать в залог.

Защита права собственности. Защита права собственности осуществлялась вещными исками, которые действовали против любого нарушителя. Существовало около 70 видов исков по защите права собственности. Основными исками были виндикационный и негаторный.

Для возвращения в свое законное обладание собственник имел право на специальный виндикационный иск. Виндикационный иск это иск по которому собственник требовал возвращения вещи, вышедший против его воли из обладания, т.е. истребования вещи из чужого незаконного владения. Истцом выступал собственник, а ответчиком признавался всякий владелец вещи в момент возбуждения спора. Право собственности подлежало доказыванию со стороны истца, при недоказанности ответчик мог обвинить истца в намеренном бесчестии со всеми предусмотренными правовыми последствиями. При доказательстве права собственности на вещь она без специальных судебных распоряжений, но в порядке исполнения судебного решения переходила во владение прежнего собственника. Если ответчик не возвращал вещь истцу, доказавшему свое право на нее, то он подлежал осуждению в размере стоимости вещи на момент вынесения судебного решения. Путем этого иска виндицируются не только отдельные вещи, но можно даже виндцировать стадо, как пишет Помпоний в 25-й книге «Чтений». То же следует сказать о рабочем скоте, табуне лошадей и о других животных, которые живут стадами. Но достаточно, чтобы само стадо было бы нашим, хотя бы отдельные головы и не были нашими. Ибо виндицируется стадо, а не отдельные животные. Так же. Если кто-либо на своем участке выстроил дом из чужих камней, то он может виндцировать дом, а камни, когда дом разобран, может виндцировать прежний собственник, хотя бы дом был разобран по истечении давности и потом принадлежал добросовестному покупателю; ибо если дом по истечении времени становится нашим, то не приобретаются по давности отдельные камни.

Основной целью иска было возвращение вещи в соответствующем состоянии, со всеми плодами и приращениями, с обязанностью

возмещения ущерба от гибели, повреждения и ухудшения, а также представление обеспечения на случай возможного ущерба. Однако при возвращении вещи истцу судья обязывал возместить издержки понесенные им на вещь, если ответчик является добросовестным. А недобросовестный владелец помимо возврата самой вещи обязан был также возместить собственнику стоимость плодов и доходов, которые он получил или должен был получить от владения вещью, отвечал за гибель вещи даже и в том случае, если она произошла из-за его легкой небрежности.

Негаторный иск. Собственник нуждался в защите и том случае, когда он хотя и не лишался возможности владеть своим имуществом, но кто-либо создавал препятствия в осуществлении собственником своих прав. В этом случае для защиты права собственности использовался негаторный иск. Негаторный иск направлен против нарушителей свободы собственности. Негаторный иск отличается от виндикационный тем, что при первом собственник не утрачивает владения вещью, но встречает реальные преграды или помехи в осуществлении в своей собственности. Ответчиком в случае негаторного иска мог стать любой, даже не имевший полноправного личного статуса. Истец должен был доказать свое право собственности и нарушение его ответчиком. При удовлетворении иска подлежали возмещению истцу все убытки, связанные с нарушением.

Прекращение права собственности. Права собственности на вещь прекращалась в случае добровольного отказа, гибели вещи, отчуждения вещи, изъятия вещи у собственника. Гибель вещи может быть как физической так и юридической. Под физической гибелью понималась полное уничтожение вещи или приведение ее в такое состояние, когда она утрачивала свои определяющие качества. Под юридической гибелью понималось изъятие вещи из гражданского оборота. Права собственности на вещь прекращается при отчуждении вещи, т.е. при передаче права собственности на вещь другому лицу в порядке частно-правовых сделок.

Основные термины:

Res corporals – телесные вещи- көзге көрінетін (денелік) заттар
Res incorporales – бестелесные вещи- көзге көрінбейтін заттар
Res soli – недвижимые вещи-қозғалмайтын заттар

Res mobiles – движимые вещи-қозғалатын заттар
Res mancipi – вещи манципация- манципациялық заттар
Res nec mancipi – вещи неманципация- манципациялық емес заттар
Res quae ipso usu consumuntur – потребляемые вещи – тұтынылатын заттар
Res quae usu minuuntur – непотребляемые вещи – тұтынылмайтын заттар
Genus – вещь, определяемая родовыми признаками топтық белгілерімен анықталатын заттар
Species – индивидуальная вещь – жеке заттар
Accessorium – придаточные вещи- қосымша заттар
Bona – добро, имущество, собственность- мүлік, меншік
Res in commercio – вещи оборотные-айналымдағы заттар
Res extra commercium – вещи внеоборотные-айналымнан алынып қалыңған заттар
Possessio – владение-иелену
Animus possidendi – субъективный элемент владения-иеленудің субъективтік элементтері
Corpus possessionis – объективный элемент владения- иеленудің объективтік белгілері
Possessio iusta – правомерное владение- адал иелену
Possessio iniusta – неправомерное владение- адал емес иелену
Apprehensio – завладение- жаулап алу
Traditio – передача владения-иеленуді беру
Proprietas – собственность- меншік
Specificatio – спецификация, т.е. изготовление новой вещи из одной или нескольких других, принадлежавших другому лицу- басқа тұлғаға тиесілі бірнеше немесе бір заттан жаңа зат жасау, дайындау
Occupatio – присвоение или завладение вещами с намерением удерживать за собой- өзінде қалдыру мақсатымен заттарды ұстап қалу немесе алып алу
Thesaurus – клад-қойма
Usucapio – приобретательская давность-иелену көнелілігі
Rei Vindicatio – виндикационный иск- виндикациялық талап
Actio Negatoria – негаторный иск-негаторлық талап
Actio Prohibitoria – иск о воспрещении
Actio Publiciana – публициановский иск-публициандық талап
Servitus – сервитут-сервитут

Servitutes Praediorum – земельный сервитут-жер сервитуты
Servitutes Personarum – личный сервитут-жеке сервитут
Ususfructus – право пользования вещью и извлечения плодов
Habitatio – право пожизненно обитать в чужом доме или его части
– бөтен біреудің үйінде өмір бақи тұру
Superficies – наследственное и отчуждаемое право пользования в течении длительного времени строением, возведенном на чужой земле – мұрагерлікпен берілетін және иеліктен шығарылатын бөтен біреудің жерінде ұзақ уақыт бойы пайдалануға құрылыс салу
Emphyteusis – наследственная аренда земельного сельскохозяйственного участка- ауылшаруашылық жер учаскесін мұрагерлікпен жалдау

Вопросы и казусы:

1. Чем отличаются первоначальные способы возникновения права собственности от производных способов?– меншік құқығының пайда болуының бастапқы тәсілдерінің туынды тәсілдерден айырмашылығы неде?
2. Каковы основные правомочия собственника?– меншік иесінің негізгі құқықтары қандай?
3. Устанавливая способы возникновения и прекращения права собственности, владения и держания, чем, по Вашему мнению, руководствовались римляне: практической пользой или чем-то иным?– меншік құқығының, иеленудің және ұстаудың пайда болу және тоқтату тәсілдерін бекіте отырып, римдіктер сіздің ойыңызша нені басшылыққа алды? – пайдалануды ма не болмаса басқа жағдайды ма?
4. Составьте сравнительную таблицу вещноправовых институтов римского и современного права. Какая система вещно-правовых отношений оптимально сочетает частные и публичные интересы? Рим және қазіргі заттық құқықтық институттарға салыстыру кестесін жасаңыз. Қандай заттық-құқықтық қатынастар жүйесі жеке және жария мүдделерді қамтиды?

1. Некто Н.Н случайно узнал о спрятанном сокровище и произвел розыски без разрешения собственника земли, узнав об этом хозяин земли потребовал все сокровище себе, на том основании, что клад был спрятан на его собственном участке, а значит собственник клада именно он. Как решить этот казус? Кто является собственником Кла-

да?- Н.Н. жасырын жатқан құндылықты білді де меншік иесінің келісімінсіз іздеу жұмыстарын жүргізеді.

2. Собственник предъявил иск за кражу своего коня недобросовестному владельцу. Через некоторое время, после предъявления иска, конь сдох и случилось это не по вине недобросовестного владельца. Считалось ли это дело закрытым? Или недобросовестному владельцу необходимо отвечать за этот случай?

3. Некто А.А. посадил дерево. Через 3 года на нем поспели прекрасные плоды, стали падать на территорию его соседа. Сосед же в свою очередь пользовался ими и строго запрещал А.А. собирать плоды на его территории. Мог ли А.А. предъявить иск соседу или это было бесполезно?

4. Самовольный захватчик изгнал владельца земельного участка, но оставил на нем слуг и некоторых членов его семьи. Считался ли захватчик владельцем нового участка? Мог ли бывший владелец удержать свое владение через тех, которые не были изгнаны? Т.е. через своих людей

5. Человек нашел потерянную вещь и тайно присвоил ее, по истечению года Бывший хозяин нашел ее и потребовал назад. Может ли нынешний владелец ссылаться на давностный срок пользования?

6. Владелец данной земли по состоянию здоровья уехал и оставил землю без присмотра. По возвращению он обнаружил на его земле размещившегося его соседа. Мог ли владелец потребовать по закону XII таблиц возвращения своей земли?

7. Лошадь отбилась от табуна и прибежала ко двору и хозяин двора оставил ее у себя. Через три года хозяин лошади нашел ее и потребовал назад. Может ли хозяин забрать лошадь по институциям Юстиниана?

8. Римский гражданин, фермер, предоставил соседу во временное пользование корову, за определенную плату. Сосед содержит корову, совершал определенные расходы (корм, ветеринар и т.д.) он являлся добросовестным соседом. С приходом определенного срока определенного срока. Кто будет являться собственником теленка? Может ли владелец(сосед) иметь право на взыскание с собственника выплат за свои расходы?

9. Ветви разросшегося дерева на участке римского гражданина нависают над участком соседа. Как часто собственник может собирать плоды, заходя на участок соседа? При каком условии недоволь-

ный сосед может срубить ветки дерева, принадлежащие другому соседу?

10. Лицо передало вещь на хранение другому лицу, может ли последний пользоваться этой вещью?

11. Захватчик овладел земельным участком в отсутствии лица, через которого владелец осуществлял свое владение. Становился ли захватчик владельцем? При каких условиях это происходило?

12. Относятся ли к вещам: солнце, воздух, луна или тело свободного человека? Относятся ли к вещам, находящимся вне оборота, вещи, принадлежащие к культу богов, - храмы, статуи посвященные богам, и вещи, относящиеся к погребальным и заупокойным культам, включая гробницы предков?

13. Что относилось римское право к манципируемым вещам?

14. Может ли вещь, данная последовательно в ссуду, быть предметом сделки?

15. У человека украли вещь. Перестает ли владелец быть собственником этой вещи, пока краденая вещь, не будет найдена и возвращена?

16. Может ли раб, сбежавший от своего хозяина, быть рабом другого?

17. А.А. украл у Б.Б. пять лошадей, через некоторое время А.А. пришел к Б.Б. и признался, что это он украл скот, Б.Б. подал иск и потребовал чтоб А.А. отдал не скот а деньги в двух кратном размере за моральный ущерб. Имеет ли он такую возможность?

18. У А.А. было много рабов. Однажды он одолжил соседу двух рабов для работы. Их задавило камнем на шахте и они погибли. Имеет ли право А.А. подать на своего соседа в суд по римскому гражданскому праву?

19. Может ли считаться случаем то, что при должной осмотрительности и усердии может быть предотвращено?

20. Свобода (юридическая) говорит Флорентин, есть естественная возможность поступать по своей воле, если этому не препятствует:

А)право

Б)собственная неспособность

В)религиозное или нравственное убеждение

Г)насилие

5. Флорентин указывает на два препятствия. Какие?

Тесты для самоподготовки

1. Как называется правовое господство лица над вещью?
  - Права собственности
  - Манципации
  - Правоспособностью
  - Деликтом
  - Способом
2. Как называется права собственности, которая принадлежит только римским гражданам?
  - квинтской
  - провинциальной
  - перегринской
  - бонитарной
  - общий
3. Иск собственника об истребовании вещи из чужого владения-это
  - виндикационный
  - негаторный
  - конфессорный
  - публициановский
  - иск о воспрещении.

Лекция 6. РИМСКОЕ НАСЛЕДСТВЕННОЕ ПРАВО

1. Понятие наследования.
2. Виды наследования.
3. Порядок наследования
4. Легаты и фидеикомиссы.

В римском праве институт наследования занимает исключительное место, именно римскими юристами были выработаны основные понятия и ряд конкретных положений наследственного права. Наследование – переход имущества умершего лица к одному или нескольким другим лицам. В результате наследования происходит универсальное правопреемство. В то же время римское право знало и сингулярное правопреемство, т.е. предоставление наследнику не всех, а лишь отдельных прав наследодателя. Нормы наследственного права принадлежат к способам приобретения имущества. Римскими юристами были разработаны такие основные институты наследственного права как необходимое наследование, наследственная трансмиссия, завещательный отказ, право представления и т.д.

В развитии римского наследственного права можно проследить четыре периода его формирования: по цивильному праву (*hereditas*), преторскому эдикту (*bonorum possessio*), императорскому законодательству и законодательству Юстиниана.

Наследование по цивильному праву. В Риме, как и везде, первым по времени основанием наследования было наследование по закону (*hereditas legitima*), в силу которого имущество оставалось в семье. В V Таблице заключены два важных принципа: наследники принимали на себя все долги умершего и делили между собой все требования, которые принадлежат наследодателю, чтобы и то и другое досталось каждому из наследников соответственно долям.

Характерной чертой римского наследования, которую оно сохранило навсегда, было правило: *nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest* – наследование по завещанию несовместимо с наследованием по закону в имуществе одного и того же лица.

На данном этапе развития наследственного права, несмотря на ответственность агнатической семьи, принцип свободы завещания уже признан отчетливо и прочно. Когнатическое родство еще не дает права наследования по закону.

Наследование по преторскому праву. Наряду с гражданским наследованием установилось преторское наследование, упоминаемое в сочинениях Цицерона. Реформы, осуществленные в области наследования претором, начались еще в республиканский период и завершились в эпоху принципата.

Новые запросы жизни, связанные с разложением агнатической семьи и изменением всего социально-экономического строя, были учтены претором. Родство по крови как основание для наследования по закону впервые получило признание в преторском праве и окончательно восторжествовало в императорском законодательстве.

Претор создал особый интердикт – *interdictum quorum bonorum* для ввода во владение наследственным имуществом. Первоначально этот интердикт давался тем, кого претор, после суммарного рассмотрения их претензий, считал вероятными наследниками по гражданскому праву. В этих случаях претор действовал в целях содействия применению, развитию гражданского права.

Однако, как оказалось, дела в области наследования сложны и разнообразны, в частности, не всегда было приемлемо правило, в силу которого в тех случаях, когда ближайший наследник не принимал наследства, и оно, не переходя к следующему по порядку призвания к наследованию, становилось выморочным, т.е. бесхозным, и могло быть присвоено любым лицом. Во избежание такой возможности претор стал давать в таких случаях *bonorum possessio* (имущественное владение) следующему по порядку родственнику. В этом случае претор действовал уже в целях восполнения гражданского права.

Позже, *bonorum possessio* стала предоставляться эмансипированным детям, т.е. детям вышедшим из под власти отца и отстраненным от наследования. В таких и подобных случаях претор действовал уже в целях исправления гражданского права, утверждая, таким образом, когнатическую кровную связь в качестве основы наследования по закону.

Таким образом, наряду с гражданским наследованием сложилась преторская система. Устаревшие нормы гражданского права отмирали, и пробелы пополнялись положениями, построенными на преторских принципах.

Наследование по императорскому законодательству. Большое внимание наследованию уделялось в период принципата и особенно империи. В это период закрепились основные начала преторской системы наследования.

Императорские постановления и сенатусконсульты продолжили тенденцию выдвижения кровного родства взамен агнатического, что привело к расширению и узаконению прав детей на материнское наследство и предоставлению им прав на наследование имущества родственников по материнской линии.

Наследование по праву Юстиниана. Развитие наследственного права завершено в новеллах Юстиниана.

Наследование по завещанию. В римском праве наследование по завещанию появилось на много позже, чем наследование по закону. Ульпиан так определял завещание: *Testamentum est mentis nostrae iusta contestatio in id sollemniter factum, ut post mortem nostram valeat* – Завещание есть правомерное выражение воли, сделанное торжественно для того, чтобы оно действовало после нашей смерти.

Для того, чтобы завещание произвело юридический результат, на который оно направлено, необходимо было, чтобы оно было совершено: а) в установленной форме; б) лицом, обладающим так называемой активной завещательной правоспособностью; в) с назначением наследником лица, обладавшего пассивной завещательной правоспособностью.

По свидетельству Гая, в древнейшем праве существовали две формы завещания. Первая из них совершалась в народном собрании по куриям, которое созывалось для этого два раза в год. Завещатель в устной форме объявлял свою волю народу, назначал наследников, а также мог распорядиться на счет легатов, назначении опекуна жене и детям и т.п. Вторая форма завещания тоже была публичной. В военное время воля завещателя могла быть объявлена перед строем солдат. Такая форма завещания в какой-то мере ограждала членов семьи наследодателя от завещательного произвола, так как народное собрание могло и не одобрить завещание, если оно было явно не справедливым.

Обе древнейшие формы завещания представляли ряд недостатков: 1) обе формы неизбежно влекли за собой гласность завещательных распоряжений, которая не всегда соответствовала интересам завещателя; 2) первое завещание могло совершаться только дважды в году в определенные дни, а второе было не доступно лицам, не входившим в состав войска, в частности старикам и больным, т.е. тем, кто был особенно заинтересован в совершении завещаний.

Перечисленные формы завещания были не удобны и не удовлетворяли всем потребностям жизни, и практика нашла способ удовлетворения соответствующих интересов, используя манципацию. Таким образом, в римском праве возникла третья форма завещания. Эта форма завещания называлась «посредством меди и весов».

Один недостаток оставался общим для обеих разновидностей завещания: *familiae emptor* являлся обладателем всего имущества завещателя, становясь в положение наследника, *heredis loco*. Правда, исполнение им обязанностей, возложенных на него *nuncupatio*, санкционировалось не одной только *fides* (совестью), но также и иском, который вправе были предъявить к нему все те, кому что-нибудь было отказано в завещании. Но все же *familiae emptor* был неизбежным юридическим средоточием между завещателем и теми, в чью пользу завещатель желал сделать распоряжение.

Со временем письменная форма постепенно вытесняла устную форму завещания. В период домината появляются новые публичные формы завещания: завещание, заявленное пред судом, и завещание, передававшееся на хранение императору.

Для того, чтобы завещание имело юридическую силу, одной формы завещания было не достаточно, требовалось также наличие завещательной правоспособности (активной и пассивной).

Наследование по закону. Наследование по закону наступает при отсутствии или при признании завещания недействительным.

Система наследования по древнему гражданскому праву определялась положениями Законов XII Таблиц: «*Si intestato moritur, cui suus heres non essit, agnatus proximus familiam habeto. Si agnatus nec essit, gentiles familiam habento.*» – Если кто-либо умрет без завещания и при отсутствии наследников разряда “своих”, пусть примет наследство ближайший агнат. Если нет и агнатов, наследство достается членам рода».

Этим положением было установлено три разряда наследников. Преторским эдиктом было установлено четыре разряда наследников. Заключительным этапом развития наследования по закону было наследование по новеллам Юстиниана. Юстиниан коренным образом изменил существующий прежде порядок наследования по закону. Новеллой 118 (543 г.), а позже изменив ее новеллой 127 (548 г.), он упростил наследование по закону, построив его на когнатическом родстве.

Согласно новеллам Юстиниана к наследованию призывалось 4 разрядов наследников. Первый разряд составляли все нисходящие умершего: сыновья, дочери, внуки от ранее умерших детей и т.д. Внуки и последующие нисходящие поколения наследовали по праву представления. В этом разряде право наследования имели лица независимо от пола, отеческой власти и от степени родства с умершим, если только это родство шло по непосредственной нисходящей линии. Второй разряд призывался к наследованию лишь в том случае, если не было ни кого из наследников первого разряда. В него входили ближайшие по степени восходящие родственники наследодателя (отец, мать, дед, бабка), а также полнородные братья, сестры, и дети ранее умерших полнородных братьев и сестер. Третий разряд наследовал при отсутствии наследников двух предыдущих разрядов. Это неполнородные братья, сестры и дети ранее умерших неполнородных братьев и сестер, получающие долю, которая причиталась бы их родителю. Четвертый разряд составляли все прочие боковые родственники по порядку близости степеней без всякого ограничения.

Следует отметить, что о наследовании пережившего супруга новеллы не упоминают. При введенной Юстинианом системе переживший супруг наследовал в последнюю очередь, при отсутствии всех, даже самых отдаленных боковых родственников. Но Юстиниан установил правило, по которому неимущая вдова (*uxor indotata*) наследовала одновременно с любым из наследников, получая ж наследства, но не более 100 фунтов золотом. Наследуя вместе со своими детьми от брака с умершим, она имела право на получение узуфрукта.

При отсутствии всех наследников наследственное имущество признавалось выморочным и с погашением всех, обременяющих его, долгов, поступало либо в государственную казну, либо в монастыри и церкви.

Первоначально в древнюю эпоху завещатель пользовался неограниченной свободой относительно распоряжений своего имущества, но постепенно, исходя из сложившейся к тому времени судебной практики, завещателю стали предписывать некоторые ограничения, в силу которых завещатель должен был позаботиться о своих близких родственниках. Отсюда и возникла мысль об ограничении свободы завещаний, практическим выражением которой служит институт необходимого наследования.

В классический период близкие родственники имели право на обязательную долю в наследстве. Доля каждого необходимого наследника должна была составлять не менее ж того (за вычетом долгов завещателя), что ему причиталось бы при наследовании по закону. Эта доля (*portio debita*) могла быть оставлена и путем установления легата.

Юстиниан в новелле 118 повысил размер обязательной доли до $\frac{1}{3}$ доли, которая по закону причиталась бы каждому данному наследнику, если эта доля была меньше ж всего наследства, и до $\frac{1}{3}$, если эта доля была больше.

В связи с распадом большой патриархальной семьи, основанной на агнатическом родстве, на индивидуальные моногамные семьи, агнатическое родство теряет свое значение, а когнатическое, основанное на “крови” признается основным видом родства. Наследники по закону призываются к наследованию в порядке их очередности. Наследование по завещанию становится господствующей формой наследования.

Основные термины:

Testamentum - завещание

Testamentum factio activa – активная завещательная правоспособность

Testamentum factio passiva – пассивная завещательная правоспособность

Substitutio – подназначение наследника

Hereditas iacens – лежачее наследство

Transmissio delationis – переход права принять наследство к наследникам лица, призванного к наследованию, но не успевшего принять его до своей смерти

Legatum – завещательный отказ о выполнении наследником определенных действий в пользу третьих лиц

Fideicomissa – завещательные отказы

Вопросы и казусы:

1. Некто Н.Н. умер в результате сражения на поле боя, оставив свое имущество в наследство своим детям. Но он не учел во внимание зачатого, но еще не родившегося своего ребенка.

Какое решение примет претор? Предоставит ли он еще не родившемуся ребенку ту же долю наследства, что и его братьям?

2. Наследователь завещал имущество четверым своим сыновьям, оставив старшему сыну имущество в большем размере, чем остальным. При принятии имущества, наследники узнали о существовании долга, который необходимо было сразу же погасить. Трое сыновей потребовали от старшего заплатить долг кредитору, руководствуясь тем, что старший сын получил больше. Мог ли старший сын отказаться от этого требования или, действительно, по римскому праву он был обязан оплатить долг умершего?

3. Некто А.А. оставил в наследство скот своему сыну, который долгое время находился на учебе за границей. В связи с его отсутствием, А.А. пришлось оставить скот у родственника. После смерти А.А. сын еще долгое время находился за границей. Приехав через 5 лет, узнал о наследстве, потребовал от родственника свое имущество, на что тот отвечал: «Я владею им уже 5 лет, на прокормку скота истратил много денег и сил, теперь я имею право не отдавать его тебе». Прав ли родственник? Как решался этот вопрос по концепции древнейшего права и в период империи?

4. После смерти отца, сыну досталось наследство, и ему необходимо было отдать кредиторам долг умершего в размере 2000 ассов, что составило почти все его имущество. По этой причине сын некоторое время не желал принимать наследство, надеясь, что кредиторы забудут о долге. По просьбе наследника, судом был назначен срок для решения вопроса о принятии наследства. Но срок истек, а наследник так и не дал своего ответа. Как решался этот вопрос по праву Юстиниана?

5. Покойный муж оставил завещание своему другу об опеке своей жены, но по каким-то причинам жена не желала видеть друга покойного мужа в качестве опекуна. Какие у нее есть права, и какие права есть у опекуна? Как решить спор?

6. Отец семейства оставляет наследство своим детям. Но при этом у него есть приемные дети, а также жена. Имеют ли право приемные дети требовать наследство? Как поделить наследство по нормам римского права?

7. Paterfamilias оставляет наследство двум сыновьям. Однако один из них не объявился. Переходит ли все наследство второму сыну? Существует ли определенный срок принятия наследства по римскому праву?

8. Кто в первую очередь, по римскому праву, имеет право на наследство наследователя, супруга или его дети?

9. При отказе от наследства требуется ли заявление наследника в римском праве?

10. Отец завещал наследство своему единственному сыну, но сын умирает до открытия наследства. К кому переходит право наследования?

11. Некто завещал все имущество близкому другу, по завещанию его родные брат и сестра не получали ничего. Могли ли они требовать свою долю наследства по римскому праву?

12. После смерти патерфамилиас открывается наследство. Считаются ли агнаты его правопреемниками, могли ли они отказаться от наследства?

13. Господин назначил наследником в завещании своего раба, но раб к моменту открытия наследства был освобожден из рабства. Мог ли раб отказаться от наследства?

14. Со дня составления завещания прошло 10 лет, но наследство так и не было открыто. Что произойдет с завещанием по римскому праву?

15. Отец завещал двум сыновьям свое нажитое имущество, но один из сыновей умер, не приняв наследство, к тому же, он не оставил после себя наследников. Что происходило с его долей наследства?

16. Старший брат оставил младшему после смерти лишь долги. К счастью младший брат вовремя составил опись наследственного имущества. За какой срок он должен был составить опись? Отвечал ли наследник по долгам после описи по римскому праву?

17. Объясните значение следующих понятий: наследственная трансмиссия, универсальное и сингулярное правопреемство, бенефициум инвентарии, бенефициум сепарационис, выморочное наследство.

18. Составьте сравнительную таблицу, указав отличия наследования по новеллам Юстиниана, наследования по цивильному праву, наследования по преторскому праву.

19. Возможно ли наследование одной части наследства по закону, а другой части этого наследства по завещанию?

20. Выявите отличия легата от фидеюкомисса. Каков порядок приобретения легатов? Что такое Фальцидиева четверть?

Лекция 7. УЧЕНИЕ ОБ ОБЯЗАТЕЛЬСТВАХ И ДОГОВОРАХ В РИМСКОМ ЧАСТНОМ ПРАВЕ

1. Понятие обязательств.
2. Виды обязательств.
3. Место и время исполнения обязательств.
4. Прекращение обязательства.
5. Понятие договора.
6. Классификация договоров.
7. Вербальные контракты.
8. Консенсуальные контракты.
9. Реальные контракты

Понятие обязательств. Обязательство - это субъективная юридическая ситуация, которая состоит формальной возможности для кредитора требовать от должника определенного поведения в свою пользу. Понятие обязательств дано и в Институциях Юстиниана, согласно которому обязательство – это правовые узы, в силу которых мы связаны необходимостью что-либо исполнить в согласии с правом нашего государства. А Павел дает такое определение обязательству – сущность обязательства не в том состоит, чтобы сделать какой-нибудь предмет нашим, или какой-нибудь сервитут нашим, но чтобы связать другого перед нами, дабы он дал что-нибудь или сделал или предоставил.

Обязательства состоит в праве требования управомоченного на совершение обязанным лицом определенного действия имущественного характера.

В позднейший период обязательство стало рассматриваться как юридическое отношение между двумя лицами, в силу которого одно из них именуемое кредитором, имеет право требовать от другого лица, т.е. от должника, исполнения чего-либо в свою пользу. Обязательство всегда является временным и оно рассчитано на прекращение.

Обязательство возникает из контрактов, деликтов, квази-контрактов, квази-деликтов. Под контрактом понимался договор, признанный гражданским правом и снабженный исковой защитой. Деликтом называлось причиняющее вред незаконное деяние, т.е. правонарушение.

В ряде случаев лицо совершало действия, которые приводили к

возникновению обязательства, которое прямо не подпадало ни под один из известных видов договоров. Чтобы урегулировать данный пробел, применяли наиболее сходный с возникшим обязательством договор, и в результате получалось, что обязательство возникло как бы из договоров или по другому - квази-договоров. Если обязательство возникало вследствие правонарушения, которое не подпадало ни под один из известных праву деликтов, то считалось, что оно возникло как бы из деликта.

Обязательство есть личное отношение между лицами, поэтому обязательство связывает только тех лиц, которые в нем участвуют.

Обязательство придает распределительным отношениям в обществе абстрактную форму, позволяет преодолеть натуральный характер.

Содержание обязательств состоит в том, что обязанное лицо должно дать, сделать, предоставить: dare, facere, praestare.

Термин «дать» – означает передать имущество. Это действие тесно связано с переносом вещных прав с одного субъекта на другой.

«Сделать» - осуществить одним лицом в пользу другого действия, имеющие реальный физический смысл и проявление, неделимые и комплексные.

«Предоставить» – означало, что лицо должно нечто выплатить, возместить, подразумевая материальную форму выплаты, имеющую, в том числе и денежное выражение.

Обязательство предполагает исполнение имущественного характера. Институт обязательства имеет нескольких внутренних институтов, таких как: понятие обязательства, место и время исполнения обязательств, прекращения обязательств и способы исполнения обязательств.

Сторонами обязательств выступает кредитор и дебитор. Кредитор имеет право требовать, а дебитор, т.е. должник, должен дать или сделать или предоставить. Иногда кредиторов и должников может быть несколько. Когда по обязательству выступает несколько сторон ответственность сторон и обязательство может быть долевыми или солидарными. Долевая ответственность может быть тогда, когда ответственность несут должники пропорционально количеству их, в равных частях в рамках общего размера долга. При солидарном - один из должников несет ответственность за всех других полностью, в сумме обязательства или специально установленной доле, не имеющей отношения к общему количеству должников в обязательстве.

Предметом обязательства могут быть вещи, деньги, услуги, работа. Вещи могут быть определенные родовыми признаками или индивидуальными признаками.

Виды обязательств. Существовало несколько видов обязательства. Это делимые и неделимые, гражданские и натуральные, альтернативные и факультативные. В зависимости от характера ответственности в обязательстве обязательство могли быть долевыми и солидарными. Обязательства считаются делимыми, когда предмет их поддается делению без ущерба для его ценности. Неделимые обязательства. Обязательство считается неделимым, когда предмет не поддается делению. Обязательство обладающее таким признаком как возможность его принудительного исполнения, называется гражданским. Натуральные обязательства – это фактические отношения имущественного характера, лишенные исковой защиты. Обязательства считаются долевыми тогда, когда должники несут ответственность пропорционально количеству их, в равных частях в рамках общего размера долга. Солидарными называются обязательства, когда один из должников несет ответственность за всех других полностью в сумме обязательства или в специально установленной доле, не имеющей отношения к общему количеству должников в обязательстве.

Альтернативным называется обязательство, в котором должник обязан совершить одно из двух действий. Право выбора исполнить одно из действий принадлежит обязанному лицу, если иное не предусмотрено по договору.

Факультативное – это возможность уплатить другим предметом вместо обусловленного. При факультативном обязательстве предмет обязательства один, но должнику предоставляется льгота, т.е. должник управомочен, предложить взамен установленного предмета предоставления другого.

Место и время исполнения обязательств. Место исполнения обязательств играло роль в отношении оценки спорного предмета. Место исполнения обязательств определялось договором. Если место исполнения обусловлено альтернативно, то место исполнения принадлежит должнику. А при неисполнении выбор места исполнения принадлежит истцу. Если а договоре место исполнения не предусмотрено, то местом исполнения считалось место возможного предъявления иска по данному обязательству. Иногда сделка еще больше осложняется: заплатить десять в Эфесе или дать раба в Капуе. Юристы в

эпоху развившейся морской торговли отмечают, что особое значение определения места исполнения обусловлено экономическими соображениями, условиями рынка:

Varia sunt pretia rerum per singulas civitates regionesque, maxime vini olei, frumenti (D. 13.4. 3). -Цены на товары различны в отдельных общинах и областях, а особенности на вино, масло, зерно.

Равным образом и стоимость кредита была различная в разных местах.

А место подсудности определяется принадлежностью лица к той или иной общине, либо местом жительства должника. Любой иск может быть, независимо от гражданства или места жительства, предъявлен в Риме по принципу *Roma communis nostra patria est* – Рим наше общее отечество (D. 50. 1. 33).

Место исполнения играло роль в отношении оценки спорного предмета. Поскольку присуждение производилась в денежном выражении, важно было знать, по какому месту произвести оценку. Этот вопрос решается аналогично с вопросом о месте, а именно: прежде всего принимается во внимание оценка по тому месту, которое обусловлено в соглашении сторон, а при отсутствии такового оценка производится по тому месту, где предъявляется иск.

Вопрос о времени исполнения решался прежде всего в зависимости от договора сторон: обязательство должно быть исполнено в срок, предусмотренный в договоре сторонами. Срок может быть календарным днем. Также возможен срок неопределенный, когда неизвестен момент его наступления.

Обязательства с самого начала рассчитано на прекращение. Содержание обязательства и вытекающие из него взаимные требования кредитора и должника предполагали временную конечность. Обязательство не могло быть вообще постоянной обязанностью.

Обязательство прекращается или обязательство погашается различными способами, из которых главным считалось исполнение (платеж). Обязательство прекращается главным образом исполнением (платежей) того, что причитается (Гай. 3. 168).

Прекращение обязательства это прекращения составляющих его содержание прав и обязанностей сторон.

Основным и нормальным способом прекращения обязательства является его надлежащее исполнение. Надлежащее исполнение озна-

чает исполнение обязательства самим должником, исполнение соответствует содержанию обязательства, место исполнения соответствует месту и исполнение произведено в срок.

Исполнение состоит в совершении должником ожидаемых от него действий в пользу кредитора. Для исполнения как способа прекращения обязательства существенно его соответствие формально признанному интересу кредитора и формальное согласие должника.

Понятие исполнения (**solutio**) в правовом смысле утверждается с различными гомогенности обязательства, когда долг и ответственность начинают совпадать в одном лице.

Понятие *solutio*, *solvere* проделало любопытную эволюцию в римском праве. В древнейшую эпоху это означало, **как** мы видели (п. 2Я21 развязывать должника от сковывавших его цепей, затем освобождение должника, от подчинения его личности должнику. **Me a te solvo** – я себя отвязываю от тебя (Гай. 3. 174). Затем *solvere* приобретает значение исполнять, передать предмет обязательства: *Stichum solvere*, *rem solvere*. Раб или вещь были *obligati*, связаны, они стали *solutio*. Таким образом *solutio* стало равнозначать с *satisfactio* (удовлетворение). *Solvere dicimus eum qui facit quod facere promisit* – мы говорим, что исполняет тот, кто делает то, что он обязался сделать (D. 50- 16. 176).

Обобщающих терминов и обобщающей конструкции “прекращения”, “исполнения” обязательств римская юриспруденция не выработала. Основываясь только на отпадении оснований для отдельных требований из обязательств.

Обязательства прекращались- т.е. утрачивали свою силу требования как кредитора, так и должника, хотя бы прекращение последовало действиями с одной стороны – по следующим основаниям: а) смертью лиц, участвовавших в обязательстве- как физической. Так и юридической; если обязательство носило личный характер, то этим оно прекращалось безусловно, если имущественной – то прекращалась, если обязанности кредитора и должника не переходили по наследству; б) добровольным соглашением двух сторон- кредитора и должника- об отсутствии на дальнейшее между ними взаимных прав и обязанностей; причем соглашение это могло быть достигнуто сторго теми же лицами, что заключали обязательство, если оно не было уступлено в порядке цессии: нельзя было согласиться о прекращении обязательств в пользу третьих лиц; в) прощением со стороны кредитора,

который тем самым как бы отказывался предполагаемых требований; г) давностью неистребования исполнения, которая в любом случае не было долее общей исковой давности, отсчитываемой с момента, предусмотренного в обязательстве.

Новация, то есть замена одного вида обязательства другим. Например, до прекращения договора аренды стороны договариваются, что арендатор приобретает арендуемое им имущество, то есть договор аренды заменяется договором купли-продажи. Новирующее обязательство должно в чем-нибудь отличаться от первоначального. Новация только тогда имеет место, когда во второй стипуляции содержится что-либо новое.¹ Это новое может состоять в том, что меняется характер обязательства, либо меняется личность кредитора, или личность должника. Новация осуществлялась в форме стипуляции. В зависимости от новых элементов различаются два вида новации. Первый состоит в том, что сохраняются стороны новирующего договора, но посредством новации изменяются иные элементы, отсутствовавшие в прежнем. Второй вид выражается в замене должника или кредитора. Замена должника осуществлялась по соглашению между кредитором и новым должником. Считалось при этом, что согласия должника на его замену не требуется, поскольку он освобождался от бремени обязательства. Замена кредитора происходила по соглашению между ним, должником, и новым кредитором, в результате которого два последних лица становились сторонами нового договора, но прежнего содержания.

Новируемый договор должен отвечать всем требованиям действительности, иначе новация будет юридически ничтожной.

Зачет. Зачет – это погашение встречных однородных требований. Для зачета необходимо было наличие следующих условий:

- требования должны быть встречными, то есть кредитором по предъявляемому требованию должен быть должник по требованию, в отношении которого осуществляется зачет;
- требования должны быть однородными;
- оба требования должны быть такими, по которым срок исполнения уже наступил или определен моментом востребования.

---

¹Стипуляцией называется устный договор, заключенный посредством вопроса будущего кредитора и совпадающего с этим вопросом ответа со стороны лица, соглашающегося быть должником по обязательству.

Прощение долга. Это было одностороннее действие кредитора, которым он объявлял об освобождении должника от долга. В Риме существовали формальные способы освобождения от обязательства, основанные на соглашении сторон, имеющим целью погасить обязательство. Формальное устное заявление кредитора о том, что исполнение им получено называлось акцептиляцией. Акцептиляция совершается путем формального вопроса и ответа, соответствующего вопросу и ответу при стипуляции.

Совпадение кредитора и должника в одном лице. Обязательство прекращается также в тех случаях, когда в обязательственном отношении кредитор и должник сливаются в одном лице. Этот случай носит название *confusio* – слияние, совпадение. Например, при наследовании или при усыновлении.

Невозможность исполнения. Такая невозможность могла быть как фактической, так и юридической. Фактическая невозможность – это, например, гибель индивидуально-определенной вещи. Юридическая невозможность – это, например, издание закона, запрещающего исполнение какого-либо обязательства. Пример юридической невозможности: Если я продал чужого раба, а он хозяином отпущен на волю, то я от обязательства освобождаюсь. (Д.46.3.98.8.)

Договор – это соглашение двух или более лиц об установлении какого-либо обязательства. Практически наиболее важным источником обязательств в Риме был договор (*contractus*). Глагол *contrahere* по своему буквальному значению (*con + trahere* – стягивать) является синонимом глаголов *obligare*, *adstringere*. Термин контракт является синонимом русского договора. Он первоначально относился не только к договорам, но и к другим видам обязательств. Сопоставляя фрагменты 1 и 2 Д. 1. 3., мы видим, что Папиниан, давая перевод определения Демосфена, пишет о деликтах, которые *contrahuntur*; совершить обман, совершить преступление передается в источниках нередко словами *fraudem contrahere*, *crimen contrahere*. Постепенно, однако, слова *contrahere*, *contractus* получили более тесное, специализированное значение договора, как обязательства, возникающего в силу соглашения сторон и пользующегося исковой защитой.

Поздние римские систематики права пытались создать общее понятие *conventio* – соглашение, разветвляющееся на а) *contractus* – договор, пользующийся исковой защитой, и б) *Pactum*, – соглашение, по которому, **как** правило, иск не давался в силу правила *ex*

nudo pacto actio pop nascitur (Сентенции Павла, 2. 14. 1); защита по пактам давалась чаще всего путем ссылки на них в виде возражений (пп. 428-431).

Adeo conventionis nomen generale est, ut eleganter dicat Pedius, nullum esse contractum [nullam obligationem]. quae non habeat in se conventionem { D. 2. 14. 1. 3). - Название «соглашение» является до такой степени общим, что, как метко замечает Педий [юрист конца 1 в.н.а.}, нет никакого договора [никакого обязательства}, который *не* содержал бы в себе соглашения.

Ульпиан, объясняя слово **conventio**, говорит: подобно тому, как люди сходятся (conveniunt) с разных мест в одно, так, побуждаемые разными мотивами, они соглашаются в одном (in unum consentiunt). Мы знаем теперь, что это объяснение навеяно греческими авторами. Когда Демосфен говорит о согласии, установившемся в городе, он употребляет **выражение** *he polis eis hen eithc* – civitas in unum convenit. Старинное **греческое** правило гласило: как один с другим договорился (homologein буквально – одинаково говорить), так оно и должно иметь силу¹.

В любом договоре выражается воля двух сторон, поэтому договор – это сделка двусторонняя. В зависимости от того, устанавливались ли обязанность только на одной стороне или же на обеих, договоры делились на односторонние и двусторонние. Например договор купли продажи- двусторонний, а договор займа односторонние. Договор считался действительным, только при его заключении были соблюдены обязательные условия действительности договора. Такими условиями являлись: соблюдение установленной формы договора; соответствие воли и волеизъявлению; наличие существенных условий в договоре; наличие основания договора. Воля- это желание лица заключить договор. Волеизъявление- воля выраженное вовне. Волеизъявление не соответствовало воле, если договор был заключен под угрозой либо под обманом или под влиянием заблуждения. Но далеко не всякое заблуждение имело правовое значения, даже имеющее отношение к юридической стороне договора-обязательства. Правовым заблуждениям признавалось ошибка в характера сделки, ошибка в предмете сделки, ошибка в мотиве обязательства. В соглашении воля сторон должна быть выражена свободно. Полностью отсутству-

---

¹Римское частное право под ред. И.Б. Новицкого. М.,1997.

ет воля в любом волеизъявлении, сделанные детьми, не признается подлинным любое волеизъявление безумных, не считаются правовыми обязательствами договоры, заключенные вследствие шутки, мнимые сделки, прикрывающие какие-то другие действия, из-за отсутствия юридически выраженной воли. Юридически признанная воля может отсутствовать в соглашении или полностью, в силу изначального неправового свойства, или быть опороченной наличием специальных исключаящих условий. Поэтому существовало понятие существенные условия в договоре. Это такие условия по которому без которых договор не может существовать и признается незаключенным. В каждом договоре есть свои существенные условия, и стороны обязаны были их согласовать. Договор должен быть законным по цели и по содержанию. Договор должен быть определенным по содержанию, в том числе определенным относительно действий или вещей, также предусматривать обязательство возможное с точки зрения человеческого действия. Договор должен представлять интерес для кредитора. Договор заключается сторонами, способными по праву и по своему гражданскому статусу заключить договор, что они заключают сделку в отношении вещей, находящихся в их возможном правовом обладании и обладании законном, что условия договора отвечает принятым в хозяйственном обороте.

А предметом договора может быть вещи, деньги, работы, услуги. Предмет договора может быть обозначен индивидуально или определяется родовыми признаками. В случае гибели индивидуально-определенной вещи становится невозможным исполнение в натуре, либо исключается замена погибшей вещи. А при гибели родовой вещи без вины должника обязательство не прекращается, так как сохраняется возможность замены вещи.

Существенным условием договора может быть и срок. Срок – заранее установленный момент времени, с наступлением которого договор вступает в силу или прекращает свое действие. Срок может быть календарным днем, неопределенным или условным. При условном сроке возникновение или прекращение обязательств зависит от каких-либо условия. Различают срок отменительный и отлагательный. При осуществлении которого прекращается действие сделки- это отменительное. Условие, при осуществлении которого возникает действие сделки – отлагательное. Стороны договора. Лица, заключавшие договор, становились его сторонами т.е. субъектами. Римское

право требовало от сторон только личного заключения договора. Лишь в позднейшее время было разрешено некоторые договоры заключать через представителя. Договор мог быть самостоятельно заключен только дееспособным лицом. За недееспособных действовали их законные представители. Недееспособные в возрасте старше 7 лет могли самостоятельно заключать только те договоры, которые приводили к увеличению принадлежащего им имущества. В некоторых договорах участвовали несколько кредиторов и должников. При дебелимости предмета договора обязательство, из него вытекающее, возлагалось на каждого из должников по долям. Это – долевая ответственность. А при солидарном ответстве каждый из нескольких субъектов обязательства обязан был исполнить целиком или вправе требовать целиком, с тем однако, что обязательство подлежало исполнению только единожды.

Классификация договоров. Римское право различало четыре вида договоров: вербальные контракты, литтеральные контракты, реальные контракты и консенсуальные контракты. Также стали появляться новые виды договоров, которые не подпадали под данную классификацию. В связи с этим римляне именовали данные договоры безыменными. Наиболее древним видом договора был вербальный контракт. Вербальный контракт – это устный контракт и для его действительности необходимо было произнести определенные слова в строго установленном порядке. Основным вербальным контрактом являлась стипуляция. Реальный договор – это договор, который наступал в силу не с момента соглашения сторон, а лишь с момента фактической передачи вещи. Реальными договорами являлись: договор займа, договор ссуды, договор хранения, договор залога. Консенсуальный контракт – это такой договор, который считался заключенным с момента достижения сторонами соглашения. Консенсуальными контрактами являлись: договор купли-продажи, договор найма, договор поручения, договор товарищества.

Вербальные контракты.

Вербальным контрактом называется договор, устанавливающий обязательство словами, т.е. договор, приобретающий обязывающую силу посредством и с момента произнесения известных формул и фраз. Важнейшим видом вербальных контрактов как мы уже сказали, является стипуляция. Стипуляция порождала только одностороннее обязательство, то есть одной стороне по договору принадлежало только

право, а другой – обязанность. При стипуляции кредитор вправе был требовать с должника только сумму долга и не мог потребовать ни процентов, ни убытков. В источниках римского права стипуляция иногда понимается, как происходящая от *stips* – монета, от *stipulum* – стебель, палка, от *stipulus* – крепкий. Стипуляция – абстрактный договор, в котором основание ясно не выражено. Стипуляция зависит не от основания, а от соблюдения установленной формы. «Другое дело, – говорит Ульпиан, – если должник *sine verbis adnuisset*», т.е. кивнет утвердительно головой, не произнеся ни слова (Д.45.1.1.2); в этом случае стипуляции нет: вербальный контракт не может быть заключен без *verba*.

Стипуляция допускала присоединение или к кредитору или к должнику еще других лиц, в качестве или самостоятельных кредиторов или самостоятельных должников, добавочных кредиторов или добавочных должников. Если два или более кредиторов задают должнику одинаковый вопрос он дает общий ответ.

В классическую эпоху обязательство из стипуляции прекращалось только посредством символического исполнения в форме вопросов и ответов. Например: – Получил ли ты то, что я тебе пообещал? – Получил.

В постклассическую эпоху стипуляция становится письменным документом, составление которого существенно для возникновения обязательства. Единственным формальным требованием к стипуляции остается присутствие сторон в момент заключения договора.

Кроме стипуляции, отдельными формами вербального контракта были: обещание предоставить приданое намеревающемуся вступить в брак мужчине, которое могло исходить от невесты, ее восходящих родственников или должников, а также клятвенное обещание вольноотпущенника своему патрону об исполнении лежащей на нем моральной обязанности преданности и предоставлении вытекающих из нее всевозможных услуг. Клятвенное обещание услуг со стороны вольноотпущенника по отношению к его патрону, отпустившему его на свободу приобретала юридический и исковой характер только тогда, если вольноотпущенник принимал на себя специальное обязательство этого рода, которое скреплял присягой или клятвой.

По договору купли-продажи продавец обязуется предоставить вещь в собственность покупателю, а покупатель обязуется принять этот товар и уплатить за него продавцу установленную в договоре

цену. Основная хозяйственная цель договора купли продажи – это получить в хозяйство покупателя те или иные нужные для него вещи.

Хозяйственную выгоду в результате купли-продажи получают обе стороны, поэтому это двусторонний договор с одинаковыми по силе встречными обязанностями и, соответственно, возможностями для встречных требований.

Существенными условиями является предмет договора и цена. Предметом договора купли- продажи могли быть телесные и нематериальные вещи, не изъятое из гражданского оборота. Предмет договора купли продажи должен был быть определенным образом индивидуализирован, и поэтому вещи. Определенные родовыми признаками, не могли отчуждаться по договору купли продажи. Ульпиан говорит, что не может быть сомнения в возможности продать чужую вещь. (Д.18.1.28.).

С развитием менового хозяйства нередко встречалась надобность продать будущее вещи. Договор мог иметь своим предметом также бестелесную вещь. Например, право требования.

Цена должна была выражаться только в денежной сумме, так как в противном случае был бы договор мены. Согласие о цене служит правовым завершением заключения сделки. Признавалось допустимым определение цены третьим лицом. Стороны также могли договариваться о задатке. Тогда договор купли продажи считался заключенным с момента уплаты задатка. Если в договоре отсутствовало указание о сроке уплаты, предполагалось встречность исполнения: уплата денег и передача товара.

Купля-продажа в своем юридическом свойстве распадается на две стадии: соглашение о договоре и исполнение договора. Стадии договора могут совпадать по времени, но могут быть отдалены значительным промежутком. Последующее обязанности сторон порождает уже само соглашение. Поэтому до исполнения договора его можно расторгнуть только по обоюдному согласию.

Обязанности сторон по договору купли продажи. Продавец обязан был гарантировать покупателю от эвикции, то есть передать товар покупателю свободным от прав третьих лиц; поставить товар надлежащего качества или предупредить покупателя о недостатках вещи. Эвикция – это истребование вещи ее действительным собственником или держателем. В результате покупатель лишался права собственности на приобретенную вещь. При эвикции продавец был обязан вступить в дело на стороне покупателя и защитить его от эвикции.

Иск на основании эвикции не давался. Если покупатель лишился вещи по собственной вине.

При несоблюдении продавцом обязанности гарантировать качество вещи покупатель мог требовать восстановления ситуации, т.е. расторжения договора и возвращения ему денег; этот иск мог быть предъявлен в течение шести месяцев с момента совершения сделки. Покупатель также мог предъявить иск об уменьшении покупной цены в течение одного года.

А покупатель был обязан своевременно принять и оплатить товар. Покупатель оставался обязанным оплатить товар и в том случае, если товар случайно погиб еще до передачи его покупателю, т.е. риск случайной гибели проданной вещи лежал на покупателе.

Другие виды консенсуальных договоров. К консенсуальным договорам относятся также договор найма, поручение, товарищество. Наем может быть трех видов: наем вещи, наем услуг, наем работы или подряд. По договору найма наймодатель обязывается к передаче какой-либо вещи в пользование или к предоставлению известной услуги, а наниматель принимает на себя обязательство оплатить пользование вещью или оказанную услугу. Предметом найма могут быть вещи движимые и недвижимые. Договор найма вещей – это консенсуальный договор, по которому наймодатель была обязана предоставить нанимателю определенную вещь в пользование, а наниматель уплачивать за это наймодателю определенное вознаграждение и по окончании действия договора вернуть вещь в целостности и сохранности. Предметом могли быть только непотребляемые вещи. Наймодатель нес ответственность за своевременность предоставления вещи и соответствующее договору пользование ею. Он обязан поддерживать вещь в годном для пользования состоянии и при необходимости производить ремонт. Риск случайной гибели лежал на наймодателе. Наниматель имел право сдавать вещь в субнаем. **Договор найма услуг** – это консенсуальный контракт, по которому одна сторона (нанявшийся) принимала на себя обязательство выполнить в пользу нанимателя определенные услуги, а наниматель обязывалась оплатить эти услуги. А по договору подряда подрядчик принимала на себя обязательство выполнить по заданию заказчика определенную работу, а заказчик обязывался принять результат работ и оплатить его. Предмет договора изготовление или переработка индивидуально-определенной вещи. Риск случайной гибели работы до ее сдачи заказчику лежал на подрядчике, а после сдачи – на заказчике.

Договор поручения – это консенсуальный договор, по которому доверитель поручала, а поверенный безвозмездно принимал на себя исполнение каких-либо действий в пользу доверителя. Предметом могли быть действия юридического и фактического характера. Поверенный был обязан выполнить поручение в полном соответствии с указаниями доверителя. Поверенный не должен уклоняться от содержания поручения, он отвечает перед доверителем даже легкую неосторожность и по окончании договора обязан предоставить отчет. Расходы, связанные с исполнением поручения, нес доверитель.

По договору товарищество- двое или несколько лиц объединяют имущественные вклады или личную деятельность для осуществления не противоречащей праву и нравственности общей хозяйственной цели. Римскому праву известно четыре вида товарищества: а) товарищество всех имуществ, возникавшее в отношениях членов семьи; б) доходное товарищество, объединявшее определенные части имущества его членов-вклады, а также будущие приобретения, возникшие из соответствующей деятельности товарищей; в) Товарищество какого-нибудь дела-форма совместной деятельности конкретного вида, при которой объединялось имущество, необходимое для этой цели, а также получаемое при ее осуществлении; г) товарищество одной вещи или одного дела создавалось, когда объектом совместной деятельности была единичная вещь. Товарищество прекращается с достижением цели или в случае отказа какого-либо товарища от участия в договоре. Основаниями прекращения договора товарищества могут быть также несостоятельность одного из товарищей и смерть одного из товарищей.

Договор займа – это реальный контракт, по которому займодавец передает в собственность заемщику денежную сумму или вещи, определенные родовыми признаками, а заемщик обязуется по истечении срока вернуть такую же денежную сумму или такие же вещи. Смысл договора займа состоит в том, что одна сторона передает другой стороне права собственности на вещи, причем необходима реальная передача вещи в прямое обладание и специальное согласие об условиях займа.

(1) *Mutuuum damus recepturi поп eandem speciem quam dedimus (alloquin с ommodatum erit aut depositum), sed idem genus, velut ut pro tritico vinum recipiamus, non erit mutuuum (D. 12. 1. 2. pr.),-(1) Мы даем займы с тем, чтобы получить обратно не ту же самую species,*

т. в. не индивидуально определенную вещь, какую дали (иначе будет договор ссуды или поклажи), а вещь того же рода: если обязанность возврата будет относиться к *вещам* другого рода, например, если мы за пшеницу должны были бы получить вино, – то это не будет займом.

Заем считался односторонним, безвозмездным обязательством. Риск случайной гибели валюты займа возлагался на должника по общему правилу отождествления права собственности с ответственностью-вне зависимости от степени и формы вины займополучателя. Характерные признаки займа:

- Реальный договор (т.е. вступает в силу с момента получения вещи),
- Вещи передается на праве собственности,
- Получатель обязан вернуть такое же количество вещей того же рода.
- Риск случайной гибели вещи лежит на получателе.
- Обязательство – строго одностороннее.

Римское право ограничивало максимальный размер процентов. В классическом праве максимальный размер процентов не мог превышать 1 процентов в месяц, а в праве Юстиниана- 6 процентов в год.

2. Договор ссуды (*commodatum*) состоит в том, что одна сторона (*commodans*, ссудодатель) передает другой стороне (ссудоприемателю, *commodatarius*) индивидуально определенную вещь для временного безвозмездного пользования, с обязательством второй стороны вернуть по окончании пользования в целостности и сохранности ту же самую вещь. Субъекты договора – коммодант и коммодотарий. Право собственности на переданное имущество сохраняется за коммодантом, коммодотарий, являясь лишь держателем, пользуется имуществом безвозмездно и возвращает его собственнику с истечением указанного срока. Признаки договора ссуды:

- Договор ссуды – это реальный договор, то есть обязательство возникало лишь с момента фактической передачи имущества в пользование;
- Предмет договора- только индивидуально- определенная вещь;
- Вещи передавались не в собственность, а лишь во временное пользование ссудополучателю;
- Ссуда всегда была безвозмездна;
- Риск случайной гибели лежал на ссудодателе, так как он оставался собственником переданного имущества. Срок не являлся суще-

ственным условием, поэтому договор мог быть заключен как на определенный период, так и без указания срока. В бессрочном договоре ссудодатель мог потребовать возврата вещи в любой момент. При договоре ссуды кредитор не обязывался принимать особых забот о качестве вещи, предоставляемой в ссуду: она должна только исполнять предположенную хозяйственную функцию, но не исполнять ее наилучшим образом, поскольку ссуда рассматривалась как безвозмездный договор и реально хозяйственно используемая вещь не могла улучшать своих свойств.

Прекарий. Договор ссуды не должен смешиваться в особым отношением, именованным *precarium* (прекарий). Сходство этих двух правовых форм – *commodatum* и *precarium* заключается: а) в том, что обе они предназначены служить средством для предоставления имущественных благ в пользование одним лицом другому, и б) в том, что как при *commodatum*, так и при *precarium* пользовании предоставляется безвозмездное.

Различие же этих правовых форм заключается в том, что договор ссуды, хотя и не становился недействительным в случае не указания срока пользования, и следовательно мог быть установлен без определения срока пользования, но все же нормально содержал или точное указание срока пользования или, по крайней мере, содержал указание обстоятельств, применительно к которым получал определенность срок пользования вещью. *Precarium* же по самому существу предполагал предоставление имущества в пользование до востребования. Ульпиан так и определяет эту сделку: «*Precarium est, quod precibus petenti utendum conceditur tamdiu, quamdiu is qui concessit patitur*», т.е. *precarium* есть предоставление в пользование по просьбе (откуда название) лица на такой срок, на какой терпит, допускает лицо, разрешившее такое пользование (D 43, 26. 1. pr.).

В дальнейшем прекарий стал признаваться особым договором и прекарист стал нести ответственность и при неосторожной форме своей вины.

Договор хранения. Договор хранения – это реальный контракт, по которому хранитель принимала на себя обязательство хранить переданную ей поклажедателем индивидуально-определенную вещь и возвратить ее в целостности и сохранности по окончании срока хранения.

Хранитель был обязан обеспечить сохранность вещи в течение срока действия договора и своевременно возвратить ее. Хранитель отвечал

только за умысел и грубую неосторожность. Если хранитель без согласия с поклажедателем пользовался ещью либо не возвращал ее в срок, то поклажедатель вправе был предъявить к хранителю прямой иск из хранения. Поклажедатель был обязан обеспечить, чтобы его вещь не причинила ущерба хранителю, а также предупредить хранителя об особых ее свойствах. Особые правила были установлены для трех видов хранения: вынужденного хранения, иррегулярного хранения, секвестора. Вынужденное хранение возникло в тех случаях, когда поклажедатель был вынужден немедленно отдать свои вещь на сохранение третьему лицу.

Иррегулярное хранение – это передача на хранение вещей, определенных родовыми признаками.

Секвестор – это особый вид хранения, в соответствии которым несколько лиц отдавали на хранение вещь третьему лицу с тем условием, что она будет возвращена тому или другому лицу в зависимости от того, как сложатся в дальнейшем обстоятельства.

Договор залога. Если залог сопровождался передачей вещи, то между сторонами помимо собственно залоговых отношений также устанавливались и отношения договорного характера. Древнейшей формой залога была фидуция, при которой заложенное имущество переходило в собственность кредитора, и при этом на кредиторе лежала лишь моральная обязанность вернуть вещь в случае исполнения должником своего обязательства.

При залоге в форме пignus вещь переходила не в собственность, а лишь во владение залогодержателю, и должник вправе был ее истребовать назад.

Основные термины:

Obligatio – обязательство- міндеттеме

Obligatio naturalis – натуральные обязательства- табиғи міндеттеме

Obligatio tollitur – обязательство прекращается- міндеттеме тоқтады

Obligatio extinguitur – обязательство погашается- міндеттеме өтелді

Datio in solutum – замена исполнения обязательства- міндеттеменің орындалуын ауыстыру

Depositio – внесение предмета исполнения обязательства на хранение- сақтау, сақтауға міндеттеменің орындалу затын енгізу

Compensatio – зачет-есепке жатқызу
 Confusio – совпадение должника и кредитора в одном лице-несие беруші мен борышқордың бір тұлғаға айналуы
 Remissio debiti – освобождение от долга- борыштан босату
 Novatio – новация, обновление обязательства- міндеттемені жаңалау, новация
 Delegatio – новация обязательства путем замены его субъектов- міндеттемені субъектілерді ауыстыру арқылы жаңарту
 Cessio – изменение личности кредитора без разрушения первоначального обязательства- цессии, алғашқы міндеттемені бұзбай несие берушіні өзгерту
 Expromissio – изменение личности должника- борышқорды өзгерту
 Arra – задаток- кепілпұл
 Stipulatio poenae – неустойка- тұрақсыздық төлемі
 Apromissio – поручительство-кепілболушылық
 Pignus, fiducia, hypothecam – виды залога-кепіл түрі
 Culpa – вина, небрежность-кінә, салақтық
 Dolus – умысел- қасақана
 Casus – случай-оқиға
 Contractus – договор, пользующийся исковой защитой- талаппен қорғалатын шарт
 Conventio – соглашение-келісім
 Pactum – соглашение, которому иск не давался- талап берілмейтін келісім
 Dianoia – намерение- ниет
 Contractus purus – чистый договор, не осложненный ни условием ни сроком- мерзімсіз, талапсыз таза шарт
 Quasi ex contractu – квази-контракты, обязательства как бы из договора- квази-контракт
 Verbis obligatio – вербальный (устный) контракт- ауызша контракт
 Contractus litteralis – письменный контракт-жазбаша шарт
 Delicta – деликт (правонарушение)-деликт (құқықбұзушылық)
 Delicta publica – публичный деликт-жария деликт
 Delicta privata – частный деликт-жеке деликт
 Iniuria – посягательство на телесную неприкосновенность римского гражданина- рим азаматының қолсұғушылық
 Furtum – деликт против собственности (воровство)- меншікке қарсы деликт
 Quasi ex delicto – квази-деликты- квази-деликт

Вопросы и казусы:

1. Что является основанием возникновения обязательств?- міндеттеменің пайда болу негізі болып не табылады?

2. В чем отличает альтернативных обязательств от факультативных? – альтернативті міндеттемеден факультативті міндеттеменің айырмашылығы неде?

3. Некто, С.С., уезжал за границу и оставил другу свой скот. Приехав обратно, он узнал, что произошло землетрясение и весь его скот погиб. Но, несмотря на это, он потребовал деньги за свой скот, объясняя это тем, что у друга находился скот и поэтому он виноват в их гибели. На чьей стороне закон? С.С., басқа шет мемлекетке кетуіне байланысты өзінің досына малын тастап кетті. Қайтадан келген кезінде жер сілдікінісі салдарынан малының өліп қалғандығын білді. Бірақ бұған карамастан ол досынан малының ақшасын қайтаруды талап етті. Бұны ол досында малының барлығымен және малының өлуіне досы кінәлі есептейтіндігімен түсіндірді. Заң кімнің құқын қорғайды?

4. Кредитор получил в залог имение господина А.А. По истечении определенного договором срока, А.А. не уплатил долг кредитору. После трехкратного предупреждения, должник так и не отдал нужную сумму, и кредитору пришлось продать имение господина А.А. После продажи имения у него остались излишки, о которых узнал должник и потребовал у кредитора возратить ему эти излишки. Могли должник претендовать на излишки? Или нет, в связи с тем, что имение уже не его, а значит и сумма, полученная от продажи также является собственностью кредитора? Несие беруші кепілге А.А-ң имениесін алады. Шартта көрсетілген мерзім өткен соң А.А. несие берушіге қарызын қайтармайды. Борышқорды үш рет ескерткеніне карамастан ол қарызды қайтармағандықтан А.А.-ң имениесін несие беруші сатады. Сатқан кезде несие берушіде міндеттеменің орындалмағандығы үшін алынатын қарыздан артық ақша қалғандығын білген борышқор несие берушіден соны талап етеді? Борышқордыкі заңды ма? Имение кепілге салынғандықтан ол оның меншігі еместігіне байланысты, сатудан қалған ақша да оған тиесілі емес пе?

5. Некто Н.Н. взял в долг огромную сумму денег и уехал за границу. Когда пришло время отдавать долг, Н.Н. выехал в путь, по дороге на него неожиданно напали грабители и отобрали ту сумму, которую необходимо было отдать кредитору. Прибыв к кредитору, Н.Н.

объяснил всю сложившуюся ситуацию, надеясь, что кредитор поймет его и простит ему долг. Но кредитор и слышать не хотел о прощении и потребовал немедленного возврата долга. На чьей стороне закон? Сможет ли кредитор получить свои деньги обратно или нет?

6. Раб украл у своего соседа овцу и продал ее. Узнав о пропаже, сосед подал иск на вора, и потребовал возместить стоимость украденной овцы в 4 раза превышающую действительную стоимость украденной овцы. Раб, укравший овцу, был в недоумении и оплатил лишь ту сумму, за которую можно купить другую такую же овцу. Как решался этот вопрос в законе Аквилія?

7. Господин М.М. взял у своего соседа 15 рабов, заранее заплатив ему за это. В указанный срок (а точнее через месяц), господин М.М. хотел вернуть рабов, но соседа не оказалось дома, так как он отдыхал за границей со своей семьей. Приехав с отдыха, рабы были ему возвращены, но кроме этого, господин М.М. также потребовал соседа уплатить ему деньги за прокорм и жилье рабов. Мог ли М.М. претендовать на эти деньги? Мог ли сосед отказать в деньгах, руководствуясь тем, что об этом они заранее не договаривались?

8. Где исполнялось обязательство, если в договоре об этом ничего не говорилось?

9. Некто сжег мастерскую, он должен был выплатить владельцу определенную сумму за ущерб, но срок исполнения обязательства уже истек. Имел ли право владелец требовать выплаты процентов за причиненный ущерб и в каком размере? Как этот вопрос решался в римском праве?

10. Должник, который в качестве исполнения обязательства должен был построить дом, внезапно заболел и умер. От кого можно требовать исполнения этого неделимого обязательства и законно ли будет это требование?

11. У должника имеется несколько рабов, одного из которых он должен был отдать, чтобы исполнить обязательство. Кому принадлежит право выбора раба, если в сделке это не указано?

12. Три брата взяли в кредит большую сумму для того, чтобы построить дом, но, не построив дом, два брата сбежали с этой суммой денег. Имеет ли право кредитор требовать выплаты денег с третьего брата в полном объеме? Имеет ли должник право отказываться от исполнения обязательства, руководствуясь тем, что он не один брал кредит?

13. Залогодержатель, которому была отдана в залог лошадь, начал самовольно эксплуатировать лошадь. Имеет ли он право пользоваться вещью?

14. А.А. занял деньги у Б.Б. для покупки рабов. Однако, когда пришел срок у А.А. не было денег, и он решил отдать землю вместо денег. Имеет ли право А.А. так поступить? Имеет ли право Б.Б. требовать вместо земли уплаты денег?

15. А.А. взял у Б.Б. овец на определенный срок. Однако у А.А. не было овец, и вместо него долг кредитору отдал В.В. Имеет ли значение кто отдает долг? Может ли кредитор требовать долг с А.А.?

16. А.А. нанимает для строительства дома Б.Б., выплатив ему деньги за работу. Но Б.Б. неожиданно умирает. Кто должен отдать кредитору деньги? Может ли родственник Б.Б. построить дом вместо него? Имеет ли право А.А. требовать неустойку?

17. А.А. купил у Б.Б. раба. Однако Б.Б. не предупредил, что раб болен. Имеет ли право А.А. требовать обратно свои деньги или снижения цены? Является ли болезнь явным или скрытым недостатком?

18. Двухмесячная телка была продана как телок. Имеет ли силу эта сделка?

19. А.А. обязался содержать Н.Н. (сына своего дальнего родственника) за определенную сумму до наступления его совершеннолетия. Но после наступления совершеннолетия Н.Н. родственники его не забрали. Может ли А.А. потребовать денег от родственников за содержание Н.Н. лишних несколько месяцев?

20. В результате землетрясения был разрушен сарай А.А., в котором находился скот Н.Н. В результате этого две коровы погибли. Может ли Н.Н. требовать возмещения убытков?

21. В чем особенность сделок, заключенных лицами, не достигшими 25 лет?

22. Назовите различные мнения римских юристов по вопросам: содержания обязательств, видов обязательств, классификации договоров.

23. В чем особенности правового режима custodia и vis maior?

24. Кому следует предъявлять иск, если вещь сдана на хранение нескольким лицам?

25. Выявите отличительные особенности договоров найма, услуг и подряда?

26. Существовала ли письменная фиксация отношений между залогодателем и заемщиком в римском праве?

27. Назовите недостатки вербальных контрактов?
28. Где и на ком лежала обязанность фиксировать литтеральный контракт?
29. Назовите и охарактеризуйте безымянные контракты. Почему они получили такое название?
30. Определите по закону Аквилія содержание и характер ответственности виновных лиц.
31. Приведите примеры вказиделиктных обязательств.
32. В каком договоре предметом являются вещи, определенные родовыми признаками?
33. На ком лежит риск случайной гибели вещи в договоре ссуды?
34. Как совершается стипуляция?
35. Патрону принадлежало великолепное имение, которое он мечтал оставить своим детям, но так как детей у него не было, патрон решил подарить имение своему верному рабу, которого он отпустил на свободу. Для этого они заключили договор, по которому имение переходило в собственность бывшего раба. Вскоре патрон узнал, что его жена беременна. Тогда он потребовал свое имение обратно, мотивируя тем, что он не знал о беременности жены. Как решить дело? Мог ли вольноотпущенник отказаться вернуть имение, руководствуясь тем, что договор подписан при обоюдном согласии, поэтому его необходимо строго соблюдать?
36. Некто поручил своему другу продать несколько голов скота, установив сумму продажи в 1000 ассов. Друг же, в свою очередь, продал их за 1500 ассов. Узнав об этом, хозяин скота очень обрадовался, не сомневаясь в том, что друг отдаст ему все 1500 ассов, но друг отдал лишь оговоренные 1000 ассов. Мог ли хозяин скота претендовать на всю сумму, вырученную от продажи скота?
37. Продавец при продаже своего раба уверил покупателя, что раб очень трудолюбив. Хотя раб таким и оказался, покупатель все же надеялся на то, что раб будет работать круглые сутки не покладая рук. Разочаровавшись в способностях раба, покупатель предъявил иск продавцу. В иске покупатель указал на то, что продавец обманул его по поводу трудоспособности раба. Будет ли этот иск иметь силу?
38. Ссудодатель дал в пользование господину Н.Н. большую овцу, которая заразила все стадо господина Н.Н. Вскоре выяснилось, что ссудодатель знал о болезни овцы, но решил умолчать об этом. Мог ли господин Н.Н. требовать возмещение убытков?

39. Ссудодатель предоставил в пользование ссудополучателя свою лошадь для того, чтобы тот научил своего сына езде на лошади. Но ссудополучатель изменил свои планы, и сам отправился в поездку на этой лошади. В дороге на него напали разбойники и отобрали лошадь. Несет ли ответственность ссудополучатель перед ссудодателем?

40. Обязуешься ли ты в течении месяца возвратить мне 2000 ассов? В каком, из ниже приведенных примеров отсутствует стипуляция:

- должник односложно ответит: «Да»;
- должник кивнет головой;
- ответит: «А почему бы и нет»;
- односложно ответит: «Обязуюсь».

41. А.А. Заключил договор купли-продажи с Б.Б., однако, они забыли договориться о цене. Считается ли данный договор недействительным?

42. Наниматель взял у А.А. дом в аренду, однако, отказался платить за пользование домом. Кроме того, наниматель существенно ухудшил состояние дома. Имеет ли А.А. право потребовать возврата дома до истечения срока договора? Имеет ли право А.А. потребовать возмещения убытков?

43. Некто А.А. взял у гражданина В.В. скот на выпаску. А.А. обязался вернуть скот в надлежащем состоянии в указанный срок. Вскоре на овец напали волки и загрызли двух овец, как позже выяснилось, овец гражданина В.В. А.А. отказался платить за погибших овец, ссылаясь на отсутствие его вины в их гибели. Как решить дело?

44. Два гражданина заключили договор купли-продажи, по истечении 6 месяцев покупатель обнаружил скрытый дефект в купленной вещи. Может ли покупатель потребовать расторжения договора?

Тесты для самоподготовки

1. Как называется обязательства, когда ответственность несли должники пропорционально количеству их, в равных частях в рамках общего размера долга?

- солидарные
- долевые
- натуральные
- делимые

- факультативные.
2. Как называется обязательство, в котором должник обязан совершить одно из двух действий?
- факультативные
  - альтернативные
  - множественные
  - натуральные
  - гражданские.
3. dare это –
- дать
  - сделать
  - предоставить
  - купить
  - продать.
4. Обязательство устанавливающие обязательство с передачей вещи – это
- реальный контракт
  - консенсуальный контракт
  - вербальный контракт
  - литеральный контракт
  - пакт.
5. Как называется договор, действие которого зависит от будущего неизвестного события?
- условным
  - абстрактным
  - волевым
  - двухсторонним
  - каузальным.
6. Устный договор, заключенный посредством вопроса будущего кредитора и совпадающего с этим вопросом ответа со стороны лица, соглашающегося быть должником по обязательству – это
- Стипуляция
  - Купля-продажа
  - Мена
  - Аренда
  - Подряд.
7. Какой договор не относится к консенсуальным?
- Договор займа

- Купля-продажа
- Поручение
- Товарищества
- Подряд.

8. Что не может быть предметом договора купли продажи?

- Вещи изъятие из гражданского оборота
- Будущее вещи
- Нематериальные
- Телесные
- Недвижимые.

9. В каком договоре стороны называются доверителем и поверенной?

- Поручении
- Купле-продаже
- Поклажи
- Подряде
- Аренде.

10. Какой договор не относится к реальным?

- Поручение
- Ссуда
- Заем
- Заклад
- Секвестор.

11. Безвозмездное предоставление имущества в пользование одним лицом другому лицу без указания срока пользования- это

- Прекарий
- Заем
- Секвестор
- Хранение
- Пигнус.

3. Передача на хранение вещей, определенных родовыми признаками – это

- Иррегулярное хранение
- Обычное хранение
- Секвестор
- Вынужденное хранение
- Поручение

Контрольные вопросы:

1. Понятие и значение римского частного права.
2. Разграничение публичного и частного права.
3. Периодизация римского частного права.
4. Системы римского частного права. Принципы формирования системы римского частного права.
5. Рецепция римского частного права
6. Источники права, понятие, виды.
7. Классификация источников римского частного права.
8. Обычное право. Законы 12 таблиц.
9. Закон: понятие, виды, структура.
10. Понятие и значение эдиктов магистратов.
11. Сенатуконсульты, императорские конституции.
12. Деятельность римских юристов.
13. Кодификация Юстиниана. Памятники римского частного права.
14. Понятие осуществления прав. Границы осуществления прав.
15. Защита прав. Самоуправство. Государственная защита прав.
16. Деятельность преторов и судей. Единоличное и коллегияльное участие судей.
17. Система исков в римском праве. Понятие и классификация исков.
18. Гражданский процесс. Этапы развития гражданского процесса.
19. Легисакционный, формулярный, экстраординарный процессы, понятие, отличительные особенности.
20. Стадии гражданского процесса – *in iure* и *in iudicio*. Реституция. Интердиктное и когниционное производство.
21. Значение времени в римском частном праве: незапамятное время, исковая давность, приобретательская давность.
22. Категории лиц в римском частном праве, понятие виды.
23. Правоспособность, понятие, составные элементы. Дееспособность в римском частном праве. *Status libertatis*, *status civitatus*, *status familias*.
24. Категории физических лиц. Правовое положение римских граждан, peregrinorum, латинов, рабов, вольноотпущенников, колонов.
25. Теория о юридических лицах. Характерные признаки юридических лиц в Древнем Риме.
26. Римская семья. *Patria potestas*, *patres familias*. Агнатическое и когнитическое родство.

27. Брак, понятие, виды. Законный и незаконный брак. *Cume manu* и *sine manu*, институт конкубината.
28. Личные и имущественные отношения супругов.
29. *Dos*. Прекращение брака. Вступление в брак вторично.
30. Взаимоотношения родителей и детей. Отношения между матерью и детьми в браке *cume manu* и в браке *sine manu*.
31. Взаимоотношения отца и детей. *Patria potestas* отца и ограничения *patria potestas*. Прекращение *patria potestas*.
32. Узаконение и усыновление. Способы узаконения. *Adoptio*, *agrogatio*.
33. Опекa и попечительство. Различия в деятельности опекуна и попечителя.
34. Понятие вещи. Классификация вещей.
35. Понятие владения. Виды владения: цивильное и преторское, опосредованное, законное и незаконное, добросовестное и недобросовестное.
36. Приобретение и прекращение владения.
37. Защита владения. Виды интердиктов.
38. Понятие права собственности. Ограничения права собственности.
39. Виды права собственности: квинтская и бонитарная, цивильная и преторская, италийская и провинциальная.
40. Приобретение права собственности.
41. Защита права собственности. Виндикационный и негаторный иски. Утрата права собственности.
42. Право на чужие вещи. Сервитут, понятие, виды.
43. Способы приобретения и утраты сервитутов. Защита сервитутов.
44. Эмфитевзис и суперфиция.
45. Залог, понятие, формы.
46. Понятие наследования. Универсальное наследование и сингулярное преемство. Необходимое наследование. *Мұрагерлік түсінігі. Әмбебап мұрагерлік және сингулярлық құқыққабылдаушылық. Қажетті мұрагерлік.*
47. Наследственное право, понятие, развитие, периодизация, связь с другими институтами римского частного права.
48. Наследование по завещанию. *Өсиет бойынша мұрагерлік.*
49. Понятие завещания. Формы совершения завещания: *testamentum comitiis calatis*, *testamentum in procinctu*, использование

mancipatio (устной и письменной). Специальные формы совершения завещания. Өсиет түсінігі. өсиет жасау нысаны: testamentum comitiis calatis, testamentum in procinctu, использование mancipatio (ауызша және жазбаша)

50. Наследование по закону. Заң бойынша мұрагерлік.

51. Очереди наследников по Законам XII таблиц. Очереди наследников по преторскому эдикту. Очереди наследников по реформам Юстиниана. 12 кесте заңдары бойынша мұрагерлердің кезегі. Преторлық эдикт бойынша мұрагерлердің кезегі. Юстиниан реформалары бойынша мұрагерлердің кезегі

52. Необходимое наследование. Открытие и принятие наследства. Завещательные отказы. Легаты и фидеикомиссы. Қажетті мұрагерлік. Мұрагерліктің ашылуы және қабылдап алу. өсиеттен бас тарту. Легат және фидейкомистер.

53. Понятие обязательства. Возникновение обязательства. Міндеттеменің түүсінігі. Міндеттеменің пайда болуы.

54. Классификация обязательств. Множественность лиц в обязательстве. Міндеттемені топтастыру. Міндеттемедегі көп жақтылық.

55. Исполнение обязательства. Определение места исполнения обязательства, значение, способы. Сроки исполнения обязательства. Міндеттемені орындау. Міндеттемені орындау орынын анықтау, маңызы, тәсілі.

56. Правовые последствия, наступающие при просрочке. «Пургация» просрочки. Мерзімін өткізіп алуға байланысты құқықтық салдар. «Пургация» мерзімін өткізіп алу.

57. Прекращение обязательства: obligatio tollitur и obligatio extinguitur. Способы прекращения обязательства. Міндеттеменің тоқтатылуы: obligatio tollitur и obligatio extinguitur. Міндеттеменің тоқтатылу тәсілдері.

58. Цессия и принятие на себя чужого долга. Цессия және бөтен біреудің қарызын қабылдау.

59. Обеспечение обязательства: задаток, поручительство, неустойка, залог. Міндеттемені қамтамасыз ету: кепілпұл, кепіл, кепілболушылық, тұрақсыздық төлемі

60. Вина, понятие. Степени вины. Случай и непреодолимая сила. Кінә, түсінігі. Кінә дәрежесі. Уақиға және дүлей күш.

61. Ответственность должника за неисполнение обязательства. Міндеттемені орындамағаны үшін борышқордың жауапкершілігі.

62. Возмещение убытков, виды убытков. Объем возмещения, зачет выгоды с ущербом. Залады өтеу. Залал түрлері. өтеу көлемі.

63. Деликты, понятие, виды. Частные деликты, видовая характеристика. Публичные деликты. Деликтілер, түсінігі, түрлері. Жеке деликтілер, түрлік сипаттамасы. Жария деликтілер.

64. Квази-деликты, понятие, виды. Квази-деликт, түсінігі, түрлері.

65. Понятие договора. Договор, контракт, соглашение.

66. Толкование договоров. Шартты талқылау.

67. Пороки соглашения: обман, физическое насилие, угрозы, ошибка. Алдау, күш көрсету, қорқыту, қателесу.

68. Условия и сроки договоров. Шарт талаптары мен мерзімдері

69. Классификация договоров. Шарттарды топтастыру

70. Заем, ссуда, хранение. Қарыз, ссуда, сақтау.

71. Купля-продажа, найм, подряд, договор товарищества, договор поручения. Сатып алу-сату, жалдау, мердігерлік, серіктестік, тапсырма шарттары.

72. Безыменные контракты, неформальные соглашения (pacta vestita, pacta adiecta, pacta praetoria, pacta legitima). Атаусыз контрактілер, формальды емес келісімдер.

73. Квзиконтракты. Квзиконтрактілер

Латинская терминология по римскому частному праву

1. A verbis legis non est recedendum – от слов закона не должно отступать.
2. Ab agendo – лишенный права, неспособный.
3. Accessio cedit rei principali – придаточная вещь следует за главной.
4. Actori incumbit onus probandi – бремя доказывания лежит на истце.
5. Adoptio naturam imi tatur – усыновление подражает природе (усыновляет мужчина, а усыновляемый должен быть младше усыновителя не менее, чем на 18 лет).
6. Aestimatio periculum fasit eius qui suscipit – принявший вещь для продажи, отвечает и за случай.
7. Applicatio est vita regulae – применение есть жизнь правила (правила существуют для того, чтобы применяться).
8. Bis de eadem re ne sit action – дважды по одному делу иск не допустим.
9. Bona fides patitur ut bis idem exigatur – добрая совесть не терпит, чтобы одно и то же взыскивалось дважды.
10. Casus a nullo praestatur – за случай никто не отвечает.
11. Consensus fasit ius – согласие творит право.
12. Debitor intellegitur is a quo invito exigí pecunia potest – под должником понимается тот, у кого при его нежелании (уплатить) деньги могут быть истребованы.
13. Diminium non potest esse in pendenti – право собственника не может быть приостановлено.
14. Ex mala causa non oritur action – из незаконной сделки не возникает права на иск.
15. Ex iure quod est regula fiat – из права, действующего в жизни, возникает юридический принцип.
16. Furiosus ad sentis loco est – безумный приравнивается к отсутствующему.
17. Glossa viperino est quae corrodit viscera textus – губительно толкование, которое уничтожает суть текста.
18. Genus perire non censetur – род не прекращается (для должника, утратившего родовую вещь).
19. Hereditas adimi non posse – принятое наследство нельзя отнять у наследника.

20. *Idnorantia legis neminem exusat* – незнание закона не извиняет.
21. *Impossilium null obligatio est* – не существует обязанности выполнения невозможного.
22. *In jura non praesumintur* – вред не презюмируется.
23. *Jus publicum privatorum pactis mutari non potest* – нормы публичного права нельзя менять частными соглашениями.
24. *Legem brevem esse oportet* – закон должен быть кратким.
25. *Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet* – никто не может перенести больше прав на другого, чем имел бы сам.
26. *Non obligat lex nisi promulgata* – закон не обязывает, если он не обнародован.
27. *Non solius damni puto et lucri habendum rationem* – не только ущерб, но выгода принимается во внимание.
28. *Nulla emptio sine pretio esse potest* – не может быть продажи без цены.
29. *Nullus videtur dolo facere qui iure suo utitur* – никто не считается поступающим злоумышленно, если он пользуется принадлежащим ему правом.
30. *Nisi fiat restitutio segultur condemnatio quanti ea res est* – если не последует поворота в первоначальное положение, то имеет место присуждение стоимости ущерба.
31. *Prior tempore potior iure* – кто раньше по времени, тот сильнее в праве.
32. *Res transit cum suo onere* – собственность переходит вместе с лежащими на ней обременениями.
33. *Servitus servitutis esse non potest* – не может быть сервитута на сервитут.
34. *Scire leges non hoc est verba earum tenere sed vim ac potestatem* – знание закона не в том состоит, чтобы соблюдать их слова, а силу и значение.
35. *Si omnia quae oportuit observavit caret culpa* – нет вины, если соблюдено все, что требовалось.

СПИСОК РЕКОМЕНДУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

А) основная:

1. Новицкий И.Б. Римское частное право. Учебник.- М., 1948.
2. Новицкий И.Б. Основы римского гражданского права. Учебное пособие.- М., 1960.
3. Новицкий И.Б. Римское частное право. Учебное пособие.-М., 1998.
4. Новицкий И.Б. Римское право- 6-е издание.- М.,1994.
5. Хвостов В.М. Система римского права. Учебник.-М.,1996.
6. Дождев Д.В. Римское частное право.Учебник для вузов.- М.,1997.
7. Косарев А.И. Раннеримское право.Учебное пособие.-Калинин,1977.
8. Косарев А.И. Римское право.-М.,1986.
9. Хутыз М.Х. Римское частное право.-М.,1994.
10. Черниловский З.М. Римское частное право: Элементарный курс.-М.,2000.
11. И.Пухан, М.П.Акимовская Римское право. Учебник, пер. с македонского.-М.,1999.
12. Римское частное право: учебник / Под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского.-М., 1994.
13. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения) / Пер. с чеш. Ю.В. Преснякова.-М.,1989.

Б) дополнительная:

1. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV-VIII в.в.- Л.,1976
2. Перетерский И.Б. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика.-М., 1956.
3. Коптев А.В. От прав гражданства к праву колоната. Формирование крепостного права в поздней Римской империи.-Вологда,1995.
4. Дождев Д.В. Основания защиты владения в римском праве.-М., 1996.
5. Дождев Д.В. Римское архаичное наследственное право.-М., 1993.
6. Дыдынский Ф. Залог по римскому праву.-Варшава, 1972.
7. Дыдынский Ф.М. Латинско-русский словарь к источникам римского права. По изданию 1896 г.- М.,1998.
8. Ахтерова О.А., Иваненко Т.В. Латинский язык и основы юридической терминологии.- М.,1998.
9. Латинские юридические изречения./ Сост. Е.И. Темнов.-М., 1996.
10. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана.-М.,1997.
11. Кофанов Л.Л. Обязательственное право в архаическом Риме (VI – IV вв. до.н.э.).-М.:ЮРИСТ, 1994.
12. Санфилиппо Ч. курс римского частного права: Учебник /Пер. с итал. И.И.Маханькова /Под.ред.Д.В.Дождева.-М., 2000.
13. Гай. Институции /Пер. Ф.М.Дыдынского /Под.ред. В.А.Савельева, Л.Л.Кофанова.-М., 1997.
14. Боголепов Н. Пособие к лекциям по истории римского права: Частное издание только для слушателей автора.-М., 1890.

15. Хвостов В.М. история римского права. Пособие к лекциям.-М., 1910.
16. Штаерман Е.М. Социальные основы религии древнего мира.-М., 1998.
17. Штаерман Е.М. Древний Рим: проблемы экономического развития.-М., 1978.
18. Смирин В.М. Патриархальные представления и их роль в общественном сознании римлян // культура древнего Рима / Пер. М.Л. Гаспарова / Под.ред. Голубцова Е.С.-М., 1985.
19. Перетерский И.С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика.-М., 1956.
20. Вундт В. Проблемы психологии народов.-Спб., 2001.
21. Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. II. Кн. I – III / Пер. с нем. Л.И.Петражицкого.-М., 1898.
22. Загурский Л. учение об отцовской власти по римскому праву.-Харьков, 1885.
23. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права.-М., 1998.
24. Маяк И.Л. Рим первых царей (Генезис римского полиса).-М., 1983.
25. Утченко С.Л. Факт и миф в истории // ВДИ.-1998.-№4.
26. Нечай Ф.М. Образование римского государства.-Минск, 1972.
27. Соколов П.П. Церковно-имущественное право в Греко-Римской империи. Опыт историко-юридического исследования. Дисс.на ст. маг.-Новгород, 1896.
28. Зом Р. Институции. Учебник истории и системы римского гражданского права. Система римского права / Пер. с нем. Г.А. Барковского.-Спб., 1910.
29. Юлий Павел. Пять книг сентенций к сыну. Фрагменты Димиция Ульпиана / Пер. Е.М.Штаерман / Отв.ред. и сост. Л.Л.Кофанов.-М., 1998.
30. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в пер. и с прим. И.С. Перетерского / Отв. Ред. Е.А. Скрипилев.-М., 1996.
31. Гревс И.М. Очерки из истории римского землевладения (преимущественно во время империй).-Спб., 1899.
32. Виноградов В.В. Развитие земельной собственности в древнем Риме (царский период и первые века республики) // ученые записки Горьковского педагогического института.-Горький.-1996.-№ 61.
33. Хвостов В.М. Натуральные обязательства по римскому праву // Ученые записки Императорского Московского университета. Отдел юридический.-М., 1898. Вып. 17.
34. Азаревич Д. Система римского права. Университетский курс.-Варшава, 1888.
35. Утченко С.Л. Цицерон и его время.-М., 1986.
36. Ельницкий Л.А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII – III вв. до.н.э.-М., 1964.
37. Штаерман Е.М. Расцвет рабовладельческих отношений в Римской республике.-М., 1964.
38. Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в Эллинистический период.-М., 1969.
39. История первобытного общества. Эпоха классовообразования / Ред. Ю.В. Бромлей.-М., 1988.

40. Кузищин В.И. Проблемы производительности рабского труда в римском сельском хозяйстве II в. до.н.э. - I в.н.э.-М., 1970.
41. Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия).-М., 1971.
42. Морган Л.Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. с англ. Под ред. М.О.Косвена.-Л., 1934.
43. Смирин В.М.Свобода раба и рабство свободного (К истории римского гражданского общества) // ВДИ.-2000.-№ 2.
44. Коптев А.В. Античная форма собственности и государство в древнем Риме //ВДИ.-1992.-№ 3.
45. Неронова В.Д. Формы эксплуатации в древнем мире в зеркале советской историографии.-Пермь, 1992.
46. Авербух М.С.Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования.-М., 1970.
47. Кузовков Д.В. Об условиях, породивших различия в развитии рабства, и его наивысшее развитие в античном мире //ВДИ.-1954.-№ 1.
48. Кулланж Ф. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима / Пер. Н.Н.Спиридонова.-М., 1903.
49. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи (Италия и Западные провинции).-М., 1961.
50. Немировский А.И.История Древнего мира: Античность: учебник для студентов высших учебных заведений. Ч.2.-М., 2000.
51. Клфанов Л.О. Nexum и mancipium Законов XII таблиц // ВДИ.-1992.-№ 3.
52. Немировский А.И. история раннего Рима и Италии. Возникновение классового общества и государства.-Воронеж, 1962.
53. Штаерман Е.М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи.-М., 1957.
54. Ковалев С.И. История Рима. Курс лекций.-Л., 1986.
55. Неронова В.Д. Лекция 23. Ранний Рим // История древнего мира. Расцвет древних обществ.-М., 1989.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
1-дәріс. Рим жеке құқығының түсінігі, жүйесі және қайнар көздері.....	4
Негізгі терминдер.....	7
Сұрақтар мен казустар.....	8
Дайындалуға арналған тестер.....	9
2-дәріс. Рим жеке құқығының субъектілері.....	10
Негізгі терминдер.....	13
Сұрақтар мен казустар.....	14
Дайындалуға арналған тестер.....	15
3-дәріс. Рим отбасы құқығы.....	16
Негізгі терминдер.....	18
Сұрақтар мен казустар.....	19
Дайындалуға арналған тестер.....	20
4-дәріс. Құқықты жүзеге асыру және қорғау.....	21
Негізгі терминдер.....	23
Сұрақтар мен казустар.....	24
Дайындалуға арналған тестер.....	25
5-дәріс. Рим жеке құқығындағы меншік институты.....	27
Негізгі терминдер.....	32
Сұрақтар мен казустар.....	34
Дайындалуға арналған тестер.....	36
6-дәріс. Рим құқығы бойынша мұрагерлік.....	37
Негізгі терминдер.....	41
Сұрақтар мен казустар.....	42
7-дәріс. Рим жеке құқығындағы міндеттеме және шарт туралы ілім.....	44
Негізгі терминдер.....	58
Сұрақтар мен казустар.....	59
Дайындалуға арналған тестер.....	63
Бақылау сұрақтары.....	65
Рим жеке құқығы бойынша терминология.....	69
Көмек құралы ретінде сұраққа жауап.....	71
Ұсынылатын әдебиеттер тізімі.....	78

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие.....	82
Лекция 1. Понятие, система и источники римского частного права.....	83
Основные термины.....	87
Вопросы и казусы.....	87
Тесты для самоподготовки.....	88
Лекция 2. Субъекты римского частного права.....	89
Основные термины.....	92
Вопросы и казусы.....	93
Тесты для самоподготовки.....	94
Лекция 3. Римское семейное право.....	95
Основные термины.....	97
Вопросы и казусы.....	98
Тесты для самоподготовки.....	99
Лекция 4. Осуществление и защита прав.....	100
Основные термины.....	103
Вопросы и казусы.....	104
Тесты для самоподготовки.....	105
Лекция 5. Право собственности в римском частном праве.....	106
Основные термины.....	112
Вопросы и казусы.....	114
Тесты для самоподготовки.....	117
Лекция 6. Римское наследственное право.....	118
Основные термины.....	123
Вопросы и казусы.....	123
Лекция 7. Учение об обязательствах и договорах в римском частном праве.....	126
Основные термины.....	142
Вопросы и казусы.....	144
Тесты для самоподготовки.....	148
Контрольные вопросы.....	151
Латинская терминология по римскому частному праву.....	155
Список рекомендуемой литературы.....	157

Ермухаметова С.Р., Коваленко Е.Ю.

РИМСКОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Учебное пособие

*Директор ТОО «Нур-пресс»
Н. Н. Жансеитов*

Ответственные за выпуск: Г.К. Омаркожаева, Г. А. Туребаева

Корректор: Д. Н. Оспанова

Компьютерная верстка: Г. А. Туребаева

Оператор: Г.О. Умурова

Дизайнер: А. О. Савельев

Подписано в печать 21.11.2005 г.

Формат 60x90¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура «Таймс».

Усл. печ. л. 10,25.

Тираж 500 экз. Заказ № 146.

ТОО «Нур-пресс»
050057 г. Алматы, ул. Озтюрка, д. 12.
Тел./факс: (3272) 747-833, 742-650.
E-mail: law_literature@nursat.kz

Отпечатано в типографии
ТОО «Юридическая литература»